L. N. Tolstoj: prikaz smrti (na primjerima novela „Djetinjstvo“, „Sevastopolj u maju“, „Tri smrti“ i „Smrt Ivana Iljiča“)

Bulatović, Una

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:162:877535

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-28**

Image not found or type unknown

Repository / Repozitorij:

University of Zadar Institutional Repository

zir.nsk.hr

Image not found or type unknown

Sveučilište u Zadru

Odjel za rusistiku

Dvopredmetni diplomski sveučilišni studij ruskog jezika i književnosti – prevoditeljski smjer

Una Bulatović

L. N. Tolstoj: prikaz smrti (na primjerima novela „Djetinjstvo“, „Sevastopolj u maju“, „Tri smrti“ i „Smrt Ivana Iljiča“)

Diplomski rad

Zadar, 2019.

Sveučilište u Zadru

Odjel za rusistiku

Dvopredmetni diplomski sveučilišni studij ruskog jezika i književnosti – prevoditeljski smjer

L. N. Tolstoj: prikaz smrti (na primjerima novela „Djetinjstvo“, „Sevastopolj u maju“, „Tri smrti“ i „Smrt Ivana Iljiča“)

Diplomski rad

Student/ica:

Una Bulatović

Mentor/ica:

Izv. prof. dr. sc. Zdenka Matek Šmit

Zadar, 2019.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Una Bulatović,** ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **L. N. Tolstoj: prikaz smrti (na primjerima novela „Djetinjstvo“, „Sevastopolj u maju“, „Tri smrti“ i „Smrt Ivana Iljiča“)** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 25. rujan 2019.

SADRŽAJ

1. Uvod 2
2. Pojam i tumačenje smrti u Rusiji 19. stoljeća 4
3. L. N. Tolstoj: život i smrt 9
4. Tolstojev odnos prema smrti u kraćim proznim djelima 14
   4.1. *Djetinjstvo* 14
   4.2. *Sevastopolj u maju* 18
   4.3. *Tri smrti* 21
   4.4. *Smrt Ivana Iljiča* 23
5. Zaključak 30
6. Sažetak 32
7. Bibliografija 35

SVEUČILIŠTE U ZADRU
UNIVERSITAS STUDIORUM JADERTINA
1396 2002

1. Uvod

Čovjek je, kao najrazumnije stvorenje na planeti, oduvijek tražio odgovore. Danas gotovo sve možemo znanstveno objasniti, ali jedno ostaje zagonetka: smrt, jedina konačnica, kako čovjeku tako i sveukupnom postojanju. Osjećaj bespomoćnosti pred tim okrutnim fenomenom oduvijek je obuzimao ljudski rod. S jedne strane čovjekom vlada strah od smrti, a s druge fiksacija njenom pojavom. Na individualnoj razini gotovo pa možemo zaključiti kako je svako postojanje svojevrsno traženje smisla pred neminovnim odlaskom u smrt. Na višoj razini pak tako nastaju prvo mitovi i religije, a kasnije umjetnost i znanost. Pogledamo li dublje, nameće se pitanje: je li potreba za bijegom od ili suočavanjem sa smrću u srži čitava ljudskog djelovanja, a ponajviše onog umjetničkog?

Od pamtivijeka čovjek osjeća nekakvu bizarnu binarnost stvarnosti oko sebe i svoje nutrine – motive kao što su jin i jang, dobro i zlo, muško i žensko, noć i dan, Bog i Sotona, snaga i slabost, mjesec i sunce, parni i neparni brojevi itd. na ovaj ili onaj način nalazimo u svim kulturama i religijama ovoga svijeta. Otac moderne psihologije, Sigmund Freud, slikovito govori o Erosu i Thanatosu – dva sveprisutna, oprečna nagona koja se sukobljavaju na tlu ljudske psihe i određuju krivulju čovjekove egzistencije. Eros – grčki bog ljubavi, u Freudovoj teoriji utjelovljuje nagon za životom, stvaranjem, rastom i napretkom, dok Thanatos – grčki bog smrti, simbolizira nasilje, smrt, destrukciju kao neprestanu, nesvjesnu težnju čovjekova duha za povratkom u prastanje mirovanja i spokoja.

Kako u prirodi svijeta, tako i u čovjekovoj prirodi, destrukcija i kreacija dio su cjeline: umrlo hrani novo rađanje, gnojivo daje život plodu, a strah od smrti u čovjeku uskrsava želju za stvaranjem. Većina velikih umjetnika na ovaj ili onaj način bila je opsjednuta smrću. Mnoga od najvećih imena književnosti bili su ili teško bolesni ili destruktivni do te mjere da su osjećali njenu neposrednu prisutnost. Sjetimo se samo rano preminulog Prousta u traganju za izgubljenim vremenom ili boležljivog Kafke, pa našeg A. B. Šimića („O Bože, daj me umorna od mijena preobrazi u tvoju svijetlu nepromjenjivu i vječnu zvijezdu“, *Moja preobraženja*), te boema na ivici autodestrukcije kao što su Hemingway, Baudelaire i Poe. U svom pismu kolegi Oskaru Pollaku Kafka je jednom napisao da bi knjiga „morala biti sjekira za zamrznuto more u nama“ (Arp, 2015).

Ovaj rad ispituje upravo odnos čovjeka, književnosti i smrti na liku i djelu Lava Nikolajeviča Tolstoja. Taj pisac 19. stoljeća i jedan od najvećih predstavnika realizma svojim

opusom je gotovo znanstveno secirao, opisao i ovjekovječio cijelu epohu povijesti. Međutim, njegova djela ipak na neki način odudaraju od hladne objektivnosti i dokumentarnog duha realizma – on u njih diskretno i vješto unosi autobiografske elemente i klice vlastite ideologije. Upravo na tim sitnim nagovještajima osobnog i intimnog temeljit ćemo ovaj rad u književnom pogledu, a zatim ćemo iste, prema raznim (auto)biografskim izvorima, potkrijepiti i objasniti.

Tema koju smo odabrali – Tolstojevo prikazivanje smrti i odnos prema njoj od početaka do kraja piščeva stvaralaštva – jako je zahvalna u pogledu izvora. Ne samo da je o Tolstojevu životu i stvaralaštvu mnogo toga napisano, već je i sam u dnevnicima, bilješkama i pismima detaljno, precizno i kronološki zabilježio sve simptome života u vlastitom tijelu. Kao uzorak za analizu smo uzeli četiri kraće novele (*Djetinjstvo, Sevastopolj u maju, Tri smrti, Smrt Ivana Iljiča*) napisane u različitim periodima Tolstojeva stvaralaštva kako bismo pokušali obraniti tezu da one najbolje opisuju filozofski, moralni i religiozni svjetonazor pisca i ocrtavaju krivulju formiranja i razvitka njegove misli kroz sve životne faze. Prvo ćemo pokušati prikazati sliku ruskog društva u vrijeme života pisca i smjestiti ga u socijalni kontekst tog vremena, zatim ćemo predstaviti njegov život u kratkim crtama i prijeći na analize četiriju novela.

2. Pojam i tumačenje smrti u Rusiji 19. stoljeća

U Rusiji je 19. stoljeće predstavljalo politički jako turbulentan period – neprestana ratovanja (uzastopne invazije Napoleonove vojske, ratovi s Perzijom, Turskom, Poljskom, pa Krimski rat), unutarnji nemiri potaknuti sve revolucionarnijim zbivanjima u Europi, loši životni uvjeti i siromaštvo većinskog stanovništva, polagano i bolno uvođenje društvenih reformi, te slabljenje monarhije. Zemlja doživljava jednu unutarnju krizu identiteta: rascjepkana je između slavenofila (konzervativnije plemstvo i puk koji ističu jedinstvenost ruskog identiteta i opiru se novim strujanjima koja stižu sa Zapada) s jedne i zapadnjaka (intelektualna elita koja je putovala svijetom, ali i mnogobrojni vojnici koji povratkom sa stranih bojišta šire priče o slobodi, modernizaciji i industrijalizaciji koje vladaju Europom) s druge strane.

Početak stoljeća obilježen je dolaskom cara Aleksandra I. na prijestolje i Napoleonskim ratovima. Iako je mladi car želio reformirati Rusiju, nije za to nikada stekao priliku zbog neprestanih ratova koji su snašli zemlju. Njegovu naglu smrt 1825. ruska intelektualna elita dočekala je kao priliku za revoluciju, te je iste godine organiziran takozvani Dekabristički ustanak. Ta je pobuna dugoročno imala suprotan učinak od onoga što su njezini sudionici priželjkivali: dovela je do odgađanja promjena. Naime, carev se brat i nasljednik Nikolaj I., krvavo kaznivši sudionike, potpuno oglušio na želje puka, pooštrio cenzuru i razvio apsolutnu odbojnost prema reformama. On će voditi sasvim drugu politiku od svog prethodnika – agresivnim osvajačkim ratovima će proširiti granice zemlje do njezinih najvećih dimenzija, ali je istovremeno i osiromašiti. Tako je Rusija, iako teritorijalno najveća do sada, u sredinu 19. stoljeća ušla u velikom ekonomskom zaostatku za ostatkom Europe i u prijekoj potrebi za novim društvenim uređenjem. Reformu će dočekati tek 1861. godine, kada novi car Aleksandar II. oslobađa seljake, daje pravo na veću samoupravu gradovima, oblastima i gubernijama i vrši temeljitu reformu srednjeg i visokog školstva. Međutim, ni to nije poboljšalo situaciju. Reforme su se neadekvatno provodile i dovele do još veće krize u ekonomiji, a nezadovoljstvo naroda rezultiralo je osnutkom brojnih radikalnih zločinačkih skupina, organiziranim pobunama, a na kraju i atentatom na samog cara-reformatora 1881. godine. Kraj stoljeća je obilježen konzervativnom i pasivnom vladavinom Aleksandra III. i početkom vladavine posljednjeg ruskog cara Nikolaja II. (usp. Masaryk 1955).

Kada bi se 19. stoljeće moralo opisati u dvije riječi, one bi bile autokracija i pravoslavlje. Društvena hijerarhija bila je jasna: na vrhu je bilo sveto trojstvo, slijedio je car,

zatim plemstvo, a na samom dnu bio je najpozamašniji sloj – čak 84 % populacije činili su radnici, i još više seljaci u ruralnim područjima. Prema popisu stanovništva iz 1897. godine taj broj je premašivao čak 79 milijuna od 93 milijuna ukupnog stanovništva europskog dijela Rusije (usp. Moon 1996: 141). Nikako se ne bi trebala zanemariti ta klasna populacijska slika jer je ruski feudalizam počivao na društvu „u kojemu je broj seljaka premašivao svaku drugu socijalnu kategoriju. Seljaci su sačinjavali otprilike 80 do 85 % populacije, dok je feudalno plemstvo činilo tek 1 %“ (usp. Gorshkov 2005: 6). Kako je do ukidanja kmetstva svaki posjed imao vlastitu autonomiju, bilo je jako teško sabrati podatke o točnom broju kmetova te se većina istraživanja kojima raspolažemo danas referira na ostatak društva (plemstvo, trgovce i radnike) čiji su podaci dostupniji statistikama (usp. Dennison, Nafziger 2007: 3). Prije reforme zemlja je pripadala vlastelinu, kmet ju je obrađivao, te plaćao rentu za nju. Kako kmetovi nisu bili smatrani ljudima, već kapitalom, vlastelin si je često davao slobode u nametanju raznih ograničenja: na primjer, na nekim posjedima kmetovima nije bilo dopušteno posjedovati više od dva komada odjeće, negdje su im potpuno ograničavali kretanje van posjeda, a negdje nametali raznorazne poreze (porez na brak, pa porez za neoženjene/neudate, porez na mobilnost, porez na nepoljoprivredne prihode itd.) (usp. Dennison, Nafziger 2007: 11).

Za reformu 1861. godine kažemo da je donijela slobodu za 23 milijuna ljudi tadašnje Rusije. U stvarnosti, ona je kmetovima tek dala mogućnost da otkupe zemlju koju su obrađivali, te mogućnost da sami raspolažu vlastitim kapitalom, što predstavlja veliki korak ka modernizaciji, ali ujedno podrazumijeva i težak tranzicijski period do trenutka ostvarivanja mogućnosti otkupa zemljišta (usp. Dennison, Nafziger 2007: 31). Teške društvene okolnosti odrazile su se i na zdravstvene uvjete tog vremena. Iako je stopa nataliteta u Rusiji tog doba bila konstantno visoka što je dovelo do postupnog rasta broja stanovnika zemlje, i stopa smrtnosti je bila konstantno velika, s povremenim oštrim uzlaznim skokovima. Život seljaka uvelike je ovisio o urodu pa na mnogim veleposjedima svjedočimo krizama mortaliteta uslijed loših vremenskih uvjeta i slabe žetve. Osim toga, higijenski su uvjeti tog doba bili veoma niski, pa je često dolazilo do virusnih epidemija, te su krajem 19. stoljeća upravo dječje zarazne bolesti bile glavni uzrok smrti. Prema podacima prikupljenima od 1887. do 1896. smrt djece u uzrastu do 5 godina zabilježena je u omjeru od 432 umrle na 1000 rođene djece. Također, mnogi izvori ukazuju na to da smrt djeteta u to vrijeme nije bila tragična okolnost. Danas je to možda teško pojmiti, ali tada je društvo djelovalo kao kolektiv, i osnovna socijalna jedinica je bilo kućanstvo kao cjelina, a ne pojedinac. U tako surovim uvjetima

članove obitelji se vrednovalo ponajviše prema kvaliteti radne snage koju su donosili kolektivu, a novo dijete je predstavljalo samo još jedna gladna usta (usp. Ransel 1990: 3 – 13). Očekivani životni vijek u ruralnim područjima bio je 30 godina (Dennison, Nafziger 2007: 36). Epidemije tifusa, kolere, boginja i šarlaha, tuberkuloza i sifilis na mahove su odnosili tisuće života. Takve pošasti nisu birale – od njih su umirali i mladi i stari, bili oni seljaci, plemići, svećenici ili doktori (usp. Khwaja 2017). Najslabije su živjele neudane žene i udovice, a uzevši u obzir sve ratove koja je zemlja vodila u tom periodu, one su sačinjavale veliki dio pučanstva (usp. Dennison, Nafziger 2007: 18). Prema svim navedenim podacima, stvarnost u Rusiji 19. stoljeća bila je surova – većina stanovništva bila je suočena sa smrću u svakodnevnom životu. Njihovo preživljavanje visjelo je o koncu – variralo je ovisno o higijenskim uvjetima, epidemijama bolesti i kvaliteti sjetve. Društvena reforma je, ipak, donijela određene pomake i utabala put novom stoljeću (usp. Dennison, Nafziger 2007: 20).

Odnos ruskog naroda prema smrti i umiranju oduvijek je bio specifičan te se često govori o *kulturi smrti* u Rusiji kao o jedinstvenom fenomenu u svijetu. Nadaleko je poznata i *krvava ruska povijest* tijekom koje je zemlja bila izložena brojnim masovnim stradanjima – od prirodnih katastrofa, invazija, ratova i represija, do gladi i nestašica hrane. Zapadnjaci često opisuju Rusiju na pomalo fatalistički način, kao da je riječ o jednoj ukletoj zemlji, na neki način osuđenoj na bol, agresiju i razaranje. Mnogi izvori govore o smrti tek iz povijesne i demografske perspektive, navodeći cifre, postotke i brojeve. Rijetko se uzima u obzir kako je kontinuirano nasilje nad tom zemljom formiralo rituale, mišljenja i stavove prema smrti među njezinim stanovništvom (usp. Merridale 2001: 10–11). Crkva je tu oduvijek imala jaku ulogu i nije ostavljala mnogo prostora za kreativnost i individualnost mišljenja. Pogotovo je kod pogleda na smrt, umiranje i pogrebni život postojala strogo propisana dogma koja nije ostavljala prostora različitim tumačenjima. Odličan primjer toga predstavlja djelo monaha Mitrofana objavljeno 1897. godine pod naslovom *Život i smrt: kako žive naši umrli, te kako ćemo i mi živjeti poslije smrti* (*Žizn' i smert': kak živut naši umeršie i kak budem žit' i my po smerti*). Na primjeru samoga Isusa i njegova uskrsnuća iz smrti Crkva inzistira na važnosti života (točnije, „moralnog“ života po pravilima crkve) tek kao pripreme za vječni sud i pogrebni život. S te točke gledišta, smrt nije kraj, već samo prijelaz, portal u vječni život, koji se često opisuje kao putovanje. Pogrebni rituali su također bili striktno propisani – pokojnik se pokapao treći dan, a, prema vjerovanju, napuštao zemlju tek četrdeset dana nakon smrti, te se redovito vraćao na praznike, rođendane i važne datume. U narodu su, ipak, postojala razna praznovjerja vezana uz pogreb (na primjer vjerovanje u „silu nečistu“ – nešto o čemu se nije

razgovaralo, ali što je nastanjivalo truplo pokojnika, i zbog čega su s njim postupali jako oprezno), a ono što je karakteristično je to što se zaista vjerovalo da umrli nastavljaju živjeti i da se često pojavljuju među živima (usp. Merridale 2001: 39). Opčinjenost smrću i rigidnim pogrebnim tradicijama naročito se ogledala u pogrebima careva i svetaca. Kako bi učvrstili njihovu poziciju u hijerarhiji uz sveto trojstvo, od javnosti se krila njihova tjelesnost, a pogotovo činjenica da se poslije smrti raspadaju, baš kao i svi ostali ljudi. Na primjer, za pogreba cara čitav grad bi bio blokiran danima, a ljudi su morali nositi crninu i do tri mjeseca nakon njegove smrti (usp. Merridale 2001: 26–29).

O posve pravoslavnom svjetonazoru možemo govoriti u crkvenim redovima, na dvoru i kod plemstva, ali većina – mnogobrojni seljaci – imali su nešto raznolikija vjerovanja, ono što bi etnografi nazvali dvojnom vjerom (rus. *dvoeverie*) (usp. Merridale 2001: 38). Njihova religija je bila specifična: ona je u sebi čuvala drevne, poganske elemente te je mnogo stoičkije odolijevala vanjskim, pomodnim utjecajima, politici i ideologijama. To je bila vjera koja se nije toliko oslanjala na institucije, koja se prenosila usmeno i koja je za mnoge utjelovljavala bezvremenski, prvotni i izvorni duh naroda. Kmetu, suočenom sa svom okrutnošću svijeta nije bilo lako povjerovati u neke ideje iz Biblije. Za čovjeka u svakodnevnoj borbi za preživljavanje duhovnost se svodi na svoju najjednostavniju i najčišću suštinu. On nema naivnost plemića koji živi na raskošnom imanju, te posjeduje pronicljivost za prepoznavanje licemjerja i varki Crkve. U njegovoj svakodnevici zlo nije tek apstraktni pojam, patnja je opipljiva, jer samo jedan mraz može odnijeti milijune života, a neki nasumični, nemili mehanizam odlučuje o krhkoj sudbini čovjeka. Religijski tekstovi ne daju odgovore na njegova pitanja, nedostaje im praktičnosti, pa je seljak primoran svoju religiju prizemljiti i prilagoditi vlastitim potrebama: razvija rituale kojima priziva plodnost, izreke za odbijanje smrti, te čitav niz lokalnih svetaca, zaštitnika, kućnih duhova i demona. Svaki dom je imao vlastite ikone, a obitelj su činili i njeni živi i njeni pokojni članovi. I sam je folklor kroz svoje priče i pjesme uvelike oblikovao koncept smrti. Naricanje i jadikovanje su predstavljali vještinu za sebe, a to je išlo toliko daleko da se pri stupanju u brak od djevojke očekivalo da zna dobro naricati (usp. Merridale 2001: 41–43).

Mnogi izvori pokazuju kako dio stanovništva kroz 19. stoljeće razvija prilično negativan odnos prema caru i njegovoj vlasti. Prijezir seljaka prema političkim institucijama ogledao se i u njihovom otporu prema bolnicama i seoskim liječnicima, koje su smatrali neprijateljima, dijelom sistema, iako su doktori često tek nastojali pomoći u suzbijanju raznoraznih epidemija. Praznovjerni puk ih je učestalo ismijavao, ponižavao, te se okretao narodnim

načinima liječenja, a situacija je ponekad išla u toliku krajnost da bi seljani vjerovali u to da liječnici zapravo podmeću epidemije, te bi ih sabotirali, prijetili im i tukli ih, a izvori pokazuju da je nekoliko liječnika u tom periodu i isprebijano ili kamenovano na smrt. Takav odnos ne čudi – u neku ruku je i pravedan, uzmemo li u obzir ravnodušnost cara i njegove vlade prema lošim životnim uvjetima u većini zemlje i olakim razbacivanjem ljudskim životima u ratovima i teritorijalnim osvajanjima. Ovo krvavo stoljeće ujedno je i prijelazno stoljeće koje je nagoviještalo državni udar i prelazak u monarhiji dijametralno suprotno državno uređenje – komunizam. Neimaština, glad i bolest, u kontrastu s pohlepnom, prljavo bogatom društvenom elitom, te cenzurom, nemarom i diskretnom represijom vlasti, doveli su do organiziranja mnogobrojnih tajnih društava, protesta, atentata i pobuna. Sve su te inicijative jednako nemilosrdno i krvavo ugušene bez ikakvog pregovaranja, te su iz prve ruke, na očigled svih, svjedočile o nehajnom nasilju vlade nad stanovništvom (usp. Merridale 2001: 61–66).

3. L. N. Tolstoj: život i smrt

I ako je u bilo čemu veliki umjetnik, Tolstoj je nedostižan umjetnik smrti, kazuje Thomas Mann. (Vidmar 1963: 178)

Lav Nikolajevič Tolstoj jedan je od najopsežnijih književnih stvaraoca 19. stoljeća. Svoju duhovnu Odiseju bilježio je revno od malena i za sobom ostavio neiscrpan opus dnevnika, pisama i djela. Junak je mnogih anegdota, a često je karikirana upravo njegova opsesija smrću (npr. legenda o tome kako je svaki zapis u svome dnevniku završavao s „ako se sutra probudim“).

Suvremenik i rival Dostojevskoga, prijatelj Turgenjeva, Gorkoga i Čehova, rođen je 1828. godine. Imao je devet godina kada je umro Puškin, a trinaest u vrijeme Ljermontovljeve smrti. Za smrti Gogolja već je bio napisao svoju prvu pripovijetku *Djetinjstvo* (usp. Flaker 1965). Zarana doživljava smrt: dvije godine nakon Tolstojevog rođenja umire mu majka. Možda upravo to kod djece rano otvara veoma teška pitanja: njihovi razgovori su misaoni, a njihove igre nisu tako bezbrižne kao kod drugih vršnjaka. Odmalena pokazuje zanimljivu percepciju okruženja: osjećajan je i svjestan sebe, a svijet gleda prilično racionalno i analitički. Iako bez majke, Tolstojevi odrastaju u jednom strogo pravoslavnom okruženju ispunjenom mirom, ljubavlju i zajedništvom (usp. Troyat 1978: 18–29).

Godine 1837. dolazi do velikog preokreta u dječakovu životu. Obitelj napušta imanje te seli u Moskvu. Ostavljaju za sobom velik dio posluge, prijatelje, životinje i čitav jedan izolirani svijet kojega su do tada poznavali. Iste godine od kapi im nenadano umire otac, a zatim i baka. Djeca ostaju siročad i sele od skrbnika do skrbnika, prvo kod očeve sestre Aline, a nakon njene smrti djecu usvaja druga sestra Pelageja i vodi ih u Kazan (ibid.: 29–33). Već u ranoj adolescenciji počinju Tolstojeva filozofska previranja – pravoslavlje prakticira čisto iz poštovanja prema starijima, ali uskoro počinje dublje preispitivati nametnutu religiju. Njegov gladan duh željan je odgovora, ali njegov racionalni um odbija sve što ne odgovara njegovoj logici, pa u jednom trenutku, ponesen stoičkom mišlju, tiranizira tijelo kako bi preodgojio volju, a već se u drugom, ponesen epikurejstvom, poziva na hedonizam i svjetovne užitke. S jedne strane preispituje ideju reinkarnacije, asketskog morala, vječnosti duše, a s druge još uvijek pati za društvenim ugledom i bogatstvom. Stvara dva pojma između kojih će se kolebati više-manje čitavog života: ljudi „comme il faut“ i ljudi koji nisu „comme il faut“. Te

dvije krajnosti će mijenjati nazive i karakteristike, ali slična moralna okosnica uvijek će ostati velika karakteristika Tolstojeva života i stvaralaštva (ibid.: 45).

U Kazanu upisuje fakultet orijentalnih jezika. Kao i do sada u svom školovanju, pisac pokazuje visoku inteligenciju, ali i otpor prema monotoniji i suhoparnosti nametnutog gradiva. Danju njegove misli odvlači filozofija, a kada se smrači, njegovo tijelo prizivaju kocka, alkohol, zvuk ciganske violine i javne kuće. Opsjednut je popisom pravila koje naziva „pravilima života", a od kojih ga sâm život neprestano odvlači. Rastrgan između jakog poriva za užitkom i neumoljivog moralnog kodeksa kojemu teži, nikako da pomiri te dvije polarnosti. Nakon što prokocka i propije dobar dio naslijeđenog imanja, 1851. odlučuje otići u vojsku sa starijim bratom Nikolajem (ibid.: 73). Već iduće godine pod pseudonimom objavljuje svoje prvo djelo koje već dugo razrađuje po raznim pismima, dnevnicima i bilješkama – *Djetinjstvo,* a kritika biva oduševljena mladim, nepoznatim L. N.-om. Ipak, ni Kavkaz mu ne pruža utočište od vlastite prirode već dodatno jača osjećaj nepravednosti i licemjerstva njegovog plemićkog položaja. U ratnom okruženju, dok tisuće drugih mladića pogiba, pripadnici plemstva se još žešće odaju romansama, kocki i piću. Izjeda ga pomisao na sva ona razbacana, bezimena trupla koja se pretaču tek u statističke brojke na masnom novinskom papiru, i na to da će upravo ti plemići, razvratni bogataši poput njega, koji rata nisu ni vidjeli, odnijeti u povijest sva ratna odličja. Izjeden grizodušjem, pisac se prijavljuje za premještaj u Sevastopolj. Tamo proživljava jedanaestomjesečnu opsadu grada (1845.–1855. godine), stječe novi pogled na smrt, smisao ili besmisao te prikuplja materijal koji će dati građu njegovim *Sevastopoljskim pripovijestima (Sevastopol'skie rasskazy).* Njegovi kritički, iskreni opisi rata učvršćuju njegov ugled, te ga afirmiraju kao pisca u književnim krugovima. Uskoro se odlučuje vratiti u civilizaciju, počinje se kretati visokim, intelektualnim krugovima Moskve i Peterburga, prijateljuje s Turgenjevom, Njekrasovom, Fetom. Među njima se ponaša pomalo oholo (ibid.: 135–138). Kako financijski ne ovisi o književnosti, niti sanja da će u njoj ostvariti karijeru, nikada ne štedi javnost, kritičare ni kolege. Koliko god su ga neki od njegovih neistomišljenika osobno prezirali, nisu mogli osporiti njegovu književnu vrijednost. Početkom 1856. saznaje da mu brat Dimitrij umire od tuberkuloze u obližnjim toplicama. Tada već dvadesetosmogodišnjak, Lav Nikolajevič se, ipak, ne uspijeva suočiti s njegovom bolesti, te se, vidjevši brata, sablaznio i pobjegao natrag u Petrograd. Uskoro saznaje da je Dimitrij umro, ali ne odvaja vremena za njegov sprovod. Ma koliko takva reakcija djelovala hladnokrvno, činjenica je da će ga ta slika progoniti toliko da će se, godinama kasnije, pretočiti u scenu smrti Levinova brata u *Ani Karenjini* (ibid.: 139).

U to vrijeme kao mladi, priznati intelektualac Tolstoj putuje Europom. Velik su utjecaj na njega imali francuski mislioci, njegovi suvremenici – pogotovo V. Hugo (*Le Dernier Jour d'un condamné)* i P.-J. Proudhon. Sa svakog novog putovanja on se vraća s novim idejama: piše razne didaktičke knjige, otvara škole za seljake, zalaže se za reformu društva i ukidanje kmetstva. Jedna zanimljiva anegdota odvila se upravo za putovanja Francuskom, 1857. godine na ulicama Pariza. Pisac je tada slučajno svjedočio giljotinskoj dekapitaciji jednog kriminalca, a zluradost okupljene publike, te bol i nemoć osuđenika zauvijek će obilježiti njegov odnos prema smrtnoj kazni, državi i političkom nasilju (usp. Knapp 1999). U tom periodu Tolstoj na neko vrijeme kao da se okreće od duhovnosti, religije i ideologije, te smisao traži u intelektu, svjetovnim užicima, ugledu i društvenom statusu (usp. Troyat 1978: 167–182). Već dugo se u njegovim dnevnicima pojavljuju opisi idealne žene o kojoj mašta, te tajni zapisi o žudnji za brakom i skrašavanjem. Godine 1860. obolio mu je i brat Nikolaj, a on ni ovoga puta nije pokazao pretjeranu snagu i hrabrost u suočavanju sa smrću. Naprotiv, toliko je davao sve od sebe da izbjegne bolesnika, da je ovaj na samrti, u želji da se oprosti s bratom, krenuo na put ka njemu. Tako je najmlađi Tolstoj, ipak, bio primoran suočiti se sa smrtnošću svog najstarijeg brata kojemu se toliko divio. To je bilo prvi put da mu se smrt pokazala točno takva kakva ona i jest: bez lažnog sjaja i smisla kakvog je zaprimala na bojištima, samo kao polagano iščezavanje, umiranje tijela u kojemu se prisilno gasi dah još žedan života (ibid.: 203–205).

Ostavši bez još jednog brata i bliske osobe, pisac je još više osjetio potrebu za obitelji, suprugom, djecom. Ta njegova opsesija napokon će se obistiniti 1862. godine, kada će se oženiti za šesnaest godina mlađu Sofiju Andrejevnu Bers. Ona će mu roditi trinaestero djece (od kojih će petoro umrijeti u djetinjoj dobi), pomagati kod redakcije i tipkanja njegovih najvećih djela, te voditi domaćinstvo punih 48 godina, sve do kraja njegovog života. Bit će mu podrška za stvaranje najmonumentalnijih romana i pomoć u ostvarivanju najveće književne slave. Ipak, ono što će na papiru djelovati kao savršen brak, u stvarnosti je daleko od toga. Naime, upravo na vrhuncu svjetovne slave – kao ostvaren čovjek s uspješnim brakom, obitelji, karijerom – Tolstoj će se svega odreći i ponovno okrenuti duhovnosti. Kao da mu ni to sve, što je čitav život gradio, nije uspjelo pružiti svrhu i ispunjenje, te je ostvarivši sve moguće ljudske ambicije shvatio ispraznost materijalnog života. Sofija, žena koja je bila lijepa, mlada, šarmantna i sposobna, ipak nikada nije shvatila muževu duhovnu stranu: društvo koje ga je sada na sva zvona uzdizalo, po njegovu je mišljenju u suštini bilo trulo i iskvareno, a djela koja je do prije koju godinu s entuzijazmom pisao, sada su mu se činila

licemjernim, plitkim naklapanjem. Od 1873. do 1875. godine, ponovno je intenzivno suočen sa smrću – u tom periodu gubi troje djece i dvije tetke (ibid.: 352–357). Njegova tjeskoba jača, vraća se kompulzivnom iščitavanju Platona, Spinoze, Kanta, Schellinga, Hegela, Schopenhauera; ispisuje bilježnice analizama Budinih, Rousseauovih te Sokratovih citata, zapažanjima o razumu i vjeri, materiji i duhu (ibid.: 380–384).

Čitavog života pokušava raditi na sebi i mijenjati način života: do svoje 50. godine postao je vegetarijanac, ostavio se pušenja, rigorozno i redovito se bavio sportom, te davao većinu prihoda siromašnima. Sve je više osjećao nepravednost svog povlaštenog položaja te se sve češće svađao sa ženom oko toga što učiniti s imanjem. Zasićena materijalnim, sita uzvišenih religija i kompliciranih filozofija, Tolstoja je nenadano okupirala banalna misao o suvišnosti svega toga (ibid.: 379). Što ako je običan seljak već dokučio smisao života? Ta golema masa jednostavnih, neukih ljudi koja je spokojno i stoički prihvaćala toliku bijedu, glad, bolest, patnju i smrt fascinirala ga je. U srži njihove snage bila je, nedvojbeno, baza kršćanstva, ali onog prvotnog, seoskog pravoslavlja, koje se nije dalo racionalizirati i koje se snažno vezivalo uz prirodu. Ta spoznaja pomalo postaje temelj Tolstojeve religije – iskonskog pravoslavlja. Godina 1880. će biti godina koju će sam pisac proglasiti prekretnicom vlastitoga života. Tada se udaljava od tradicionalne religije te se okreće ka vlastitoj duhovnosti. Neumorno pomaže siromašnima, putuje među bolesne, otvara pučke kuhinje za gladne, organizira humanitarna okupljanja i događaje, te piše tisuće i tisuće knjiga, pisama, članaka i pamfleta u kojima poziva ljude da se okrenu od nasilja, te da odbace tadašnju crkvu i civilizaciju. Njegov položaj je već tada toliko značajan, da mu daje ogromnu slobodu pred vlašću. Država i Crkva se uzaludno bore protiv njegova utjecaja, ali u strahu da od njega ne naprave mučenika i da ga još više ne uzdignu u očima naroda, ne mogu previše toga učiniti – njegova misao se i dalje širi, kako u Rusiji, Europi, tako i dalje (ibid.: 400–406).

Posljednjih trideset godina života pisac je posvetio duhovnom i humanitarnom radu. Njegovo imanje postalo je utočište za mnoge prijatelje, obožavatelje, sljedbenike. Ma koliko ga obuzimale religiozne opsesije, za razliku od nekih drugih pisaca, on nikada ne gubi na svojoj književnoj vrijednosti, te upravo u tom periodu stvara neka manje poznata, ali jednako monumentalna djela. Sve to ga, ipak, na određen način odvaja od obitelji, a pogotovo od njegove pragmatične, razumne žene – Sonje. Već dugo podvojen između obitelji s jedne strane i onoga što je osjećao da je njegov poziv, pisac, ipak, u svojoj 82. godini života, 28. listopada 1910. godine, odlučuje pobjeći usred noći i posvetiti se širenju vlastite religije. Uslijed toga i umire poznatom, ikoničnom smrću na željezničkoj stanici Astapovo, od upale

pluća (ibid.: 671– 689). Na vlastiti zahtjev pokopan je na Jasnoj Poljani, u šumi gdje su u djetinjstvu on i braća Nikolaj, Sergej i Dimitrij tražili „zeleni štapić na kome je napisana najvažnija tajna o tome što treba učiniti da ljudi više ne budu nesretni, da se nikada ne svađaju i ne ljute i da uvijek budu sretni“ (Šer 1963: 73).

4. Tolstojev odnos prema smrti u kraćim proznim djelima

4.1. *Djetinjstvo*

Godine 1852. Tolstoj u „Suvremeniku“ objavljuje svoje prvo djelo *Djetinjstvo (Detstvo).* Čitaoci će ostati oduševljeni nepoznatim, mladim autorom – njegovim neobičnim svjetonazorom, senzibilitetom i jednostavnošću. Svoj iskreni i intimni ton ova pripovijetka duguje autobiografskim elementima koji su neodvojivo utkani u sam rad. Pisac, tada već dvadesetčetverogodišnjak, samovao je negdje na dalekom Kavkazu. O književnoj karijeri još nije bio ni sanjao – *Djetinjstvo* je pisao više iz iskonskog poriva da na papiru još jednom oživi spokojno utočište svoga djetinjstva u Jasnoj Poljani. Otkada je njegova obitelj napustila imanje 1837. godine, za Tolstoja počinje jalovo traganje za onim davnim stanjem duše iz ranoga djetinjstva (usp. Troyat 1978: 29). Te iste godine mu i nenadano umire otac, a djeca ostaju potpuna siročad. Tada im društvo po prvi put pokazuje svoje pravo, licemjerno naličje: od odraslih više ne primaju ljubav, već sažaljenje, a i prijatelji kao da ih manje poštuju, na svečanostima dobivaju lošije darove, a za obitelj postaju tek teret i sredstvo međusobnih manipulacija. Ta 1837. godina predstavlja prvu okosnicu u piščevu životu, a bezazleni, idilični svijet djetinjstva ostao bi tek spomen da se nije prelio u stranice Tolstojeve prve novele (ibid.: 99–102).

Prva Tolstojeva zamisao je bila opisati djetinjstvo svojih davnih prijatelja – Vladimira, Mihaila i Konstantina Islenjeva, ali se uskoro u tu priču počinju uplitati piščeve vlastite uspomene. Glavni junak je u procesu nastajanja neplanirano prerastao u mladog Tolstoja, te vjerno utjelovio podvojene osjećaje jednog dječaka u prvim doticajima s realnim svijetom. Bolno dirljiv i iskren lik Nikoljenke Irtenjeva nas podsjeća na to kako su nekada davno za nas osjećaji vjere i ljubavi bili toliko opipljivo snažni i magični, kako je svaka okrutnost, u suštini, djetetu neprirodna i popraćena gorkim kajanjem, te kako se, iza svakog našeg postupka, u dubini krije tek potreba za pripadanjem. Ispod jasnih motiva prvih dojmova svijeta, dječjih igara, prijateljstava i ljubavi, diskretno i metaforički nazire se bolni životni prijelaz iz djetinjstva u mladost, kojim se često u potpunosti pozdravljamo sa svojom djetinjom suštinom.

Iako naizgled lako štivo, ova kratka, jednostavna pripovijest o djetinjstvu Nikolenjke Irtenjeva krije jedan skriveni, zloslutni ton. Piščeva književna karijera, kao i njegovo djetinjstvo, počinje motivom smrti – učitelj Karlo Ivanovič nehotice prekida dječakov san

ubivši muhu, koja potom pada na djetetovo lice i budi ga. Odmah nakon toga slijedi još jedan bizarni, zloslutni književni postupak – pisac umeće san o smrti majke, a najčudnije je to što se dječak uopće ne sjeća toga što je sanjao, već je čitavu priču izmislio:

> Rekoh mu da plačem zato što sam usnio strašan san – kao da je mama umrla, pa je nose da je pokopaju. Sve sam to izmislio jer se uopće nisam sjećao što sam noćas sanjao; ali kad me Karlo Ivanovič, ganut mojim pripovijedanjem, počeo tješiti i umirivati, meni se činilo da sam zaista usnio taj strašan san, pa su mi udarile suze već zbog drugog razloga (Tolstoj 1976a: 9).

Bilo da je riječ o djetinjoj mašti, potrebi za pažnjom ili o predosjećaju, jezivost te slike progoni mladog protagonista još dugo vremena. Motiv ranog gubitka i nedostatka majčinske figure dominantan je motiv Tolstojeva djetinjstva. Iako je na početku majka još živa, njezin lik kao da je uvijek daleko, u magli, nestvaran: „Čudnovato je to što ja kao da sada vidim sva lica služinčadi i mogao bih da ih narišem sa svim najsitnijim pojedinostima; ali mi lice i držanje *maman* potpuno izmiče iz uobrazilje [...]“ (ibid.: 48). Sam način na koji je oslovljava – *maman* – svjedoči o toj odvojenosti, kao da osjećaje prema majci pisac pokušava sastaviti iz priča drugih ljudi. Ona prerasta u ideal te za sobom ostavlja prazninu koju kasnije ni jedna žena ni muškarac neće uspjeti popuniti. Čak i pred sam kraj života, 1906. godine, pisac će na komadiću papira nažvrljati sljedeće:

> Cio dan nekakav glup i tužan dojam. Predveče to se duševno stanje preobrazilo u želju za milovanjima, za nježnošću. Prohtjelo mi se, kao u djetinjstvu, stisnuti se uz neko biće koje ljubi i koje je samilosno, plakati od miline i biti utješen... Postati sasvim malen i približiti se svojoj majci takvoj kakvu je zamišljam. Da, da, svojoj majčici koju nisam nikada mogao tako zvati jer još nisam znao govoriti kad je umrla. Ona je moja najviša predodžba čiste ljubavi, ne hladne božanske ljubavi nego tople zemaljske ljubavi, majčinske... Uzmi me, mamice, tetoši me!... Sve je to ludost, ali je sve to istina (Troyat 1978: 18).

Taj zapis još je intrigantniji usporedimo li ga s drugim iz *Djetinjstva*: „Ponavljajući molitve koje su prvi put dječja moja usta tepala za dragom materom, ljubav prema njoj i ljubav prema bogu čudnovato su se nekako slijevale u jedan osjećaj“ (1976a: 51). Iz navedenih citata iščitavamo koliko za mladog glavnog junaka majka predstavlja idealizirano, gotovo mitsko biće. Njegova se ljubav prema njoj izjednačava s njegovom ljubavi prema Bogu, a u piščevom zapisu iz dnevnika 1906. godine, napisanom, dakle, nakon više od 50 godina od izdavanja *Djetinjstva* i pri kraju piščevog životnog puta, za Tolstoja majka postaje svetost viša od one

božanske. Bog i religija su ga tijekom života razočarali i odbacili, dok je majčina ljubav za njega ostala jedini ideal. Ova činjenica vjerojatno pojašnjava i toliku vezanost za Jasnu Poljanu, jedino svetište ikoni majke.

Sljedeći fatalni događaj je dolazak Griše, „suludnjaka i bogomoljca-potukača“ kako ga pisac naziva. Naime, u Rusiji toga vremena, postojali su ljudi koje je društvo smatralo jurodivima i za koje se vjerovalo da su vidoviti. Njih se tretiralo s posebnim poštovanjem, pomagalo im se, primalo u kuće i gostilo. Prema njegovim dnevnicima, Tolstoj je za svoga djetinjstva susreo razne čudnovate hodočasnike na Jasnoj Poljani. Doticaj mladog protagonista s takvim likovima je važan u formiranju njegovih stavova prema vjeri. Griša kao da je utjelotvorenje Božje prisutnosti i čvrsti dokaz njegova postojanja u dječjim očima. On pridonosi mistifikaciji i magičnosti religije te je na taj način potkrepljuje i dodatno učvršćuje u duhu djeteta. Obratimo li pažnju na nemušte riječi koje izgovara Griša, primijetit ćemo da su one snažnog proročkog karaktera. Prvo što izgovara je: „– O-oh, tugo moja! o-oh, muko moja! dragi... odletjet će“ (1976a: 22), a sljedeće: „Šteta!... odletjela je... odletjet će golub u nebo... oh, na grobu je kamen!...“ (ibid.: 23). Posebno je simboličan motiv goluba, koji nosi duboko značenje u raznim svjetskim kulturama – drevni Slaveni su smatrali da duša umrloga prelazi u goluba, a u Bibliji golubica predstavlja utjelovljenje Duha Svetoga. Fatalnost njegovih riječi predosjeća i majka: „*Maman* je od jutra bila mrzovoljna; nazočnost, riječi i postupci Grišini vidljivo su pojačavali to njezino raspoloženje“ (ibid.: 23). Taj dojam se pojačava za ručkom, kada majka ocu objašnjava zašto vjeruje jurodivome: „Što se tiče proricanja – dodade ona s uzdahom i nakon kratke šutnje – je suis payée pour y croire; pripovijedala sam ti, čini mi se, kako je Kirjuša pokojnom tati prorekao točno i dan i sat njegove smrti“ (ibid.: 25). Na kraju 11. poglavlja i sam pisac mračno zaključuje da „[s]ve od onoga časa otkako je ušao (Griša) u našu kuću on nije prestajao da uzdiše i plače što je po mišljenju onih koji su vjerovali u njegovu sposobnost da proriče, slutilo na nekakvu nesreću u našoj kući“ (ibid.: 39).

Bliži se autobiografski trenutak odlaska dvojice dječaka, oca i dijela služinčadi u Moskvu. Junak će se tu pozdraviti s majkom, tužno i sluteći to, po posljednji put: „Da je pogledam još ili ne pogledam?... Pa, posljednji put?“ (ibid.: 48). Uskoro se ostvaruju dječakove najmračnije slutnje i majka mu umire daleko, nenadano, sama i u strašnim mukama. Za njenu smrt saznajemo iz pisama Natalije Savišne. Junak je po prvi put vidi tek nakon smrti, u stanju neprirodnog mira. Gleda na majčino neprepoznatljivo, mrtvo tijelo kao na nepoznat, prazan predmet na kojemu povremeno zatitra uspomena na neki davni pokret,

pogled, smiješak. Začudo, suočenje s majčinim truplom u njemu će pobuditi „neko visoko, neopisivo prijatno i tužno uživanje“ (ibid.: 94). Ono što Nikolenjka osjeća nekakva je svečana sjeta, ali i mir, koji je u neskladu s dramatičnim reakcijama odraslih i s onim što dječak misli da bi trebao osjećati. Iako je njegova reakcija sasvim prirodna i razumljiva, osjeća grižnju savjesti te počinje imitirati odrasle u njihovoj koroti kako ne bi djelovao hladnokrvno:

> Ta me škripa probudi, i prva misao koja mi dođe u glavu bijaše ta da pojac, zato što ne plačem nego stojim na stolici u položaju koji nije nimalo dirljiv, može pomisliti da sam dječak tvrda srca koji se iz samilosti ili radoznalosti popeo na stolicu: prekrstio sam se, poklonio i zaplakao (ibid.: 94).

Zanimljivo je s kolikom iskrenošću pisac opisuje djetetov pogled na smrt, a pogotovo na socijalni moment smrti unutar jedne obitelji. Iz njegovih zapažanja proistječe zanimljivo pitanje: koliko je pretjerano tugovanje prirodno a koliko tek naučeno i općeprihvaćeno ponašanje?

> Sjećajući se sada svojih dojmova, nalazim da je samo taj čas samozaborava bio prava žalost. Prije pogreba nisam prestao plakati i bijah tužan, ali se sramim kada se sjetim te tuge, jer je s njom uvijek bio pomiješan nekakav egoistički osjećaj: bilo želja da pokažem kako sam ja žalosniji od svih, bilo briga o dojmu što ga ostavljam na druge, bilo besmislena radoznalost koja me silila da promatram kapicu Mimi i lica nazočnih (ibid.: 94).

Dijete zapaža da se svi nekako izvještačeno, naučeno ponašaju – očeve kretnje kao da su uvježbane, Mimi kao da toliko pretjerano plače, tek da bi u rukama sakrila glavu i odmorila lice od „hinjena jecanja“, a i sam je dječak, iako „za vrijeme opijela pristojno plače, križa se i klanja do zemlje“ u duši „dosta hladnokrvan“, te više pogođen neudobnošću vlastita kaputa, nego majčinim pokopom. Trenutak u kojemu smrt majke za dječaka postaje stvarnost je trenutak u kojemu djevojčica, kći neke seljanke, ispusti neprirodno stravičan, prodoran krik pri pogledu na majčino truplo „i misao da je ono lice, koje još prije nekoliko dana bijaše puno ljepote i nježnosti – lice one koju sam volio više od svega na svijetu – moglo pobuđivati užas, kao da mi je ta misao prvi put otkrila gorku istinu i napunila mi dušu očajanjem“ (ibid.: 96). Ta zgoda neodoljivo podsjeća na priču o smrti Tolstojeve majke kako je prenosi Troyat, prema kojoj je mali Tolstoj slično reagirao pri susretu s majkom na samrtnoj postelji.[1]

[1] „Mali je Lav, kome su bila dvadeset i tri mjeseca, na rukama svoje dadilje urlao od užasa pred tom mrtvačko sivom maskom koje su oči, pune suza, zaustavljale na njemu s nesuzdržljivom nježnošću. On nije prepoznao svoju majku. Mrzio je tu neznanku“ (Troyat 1978: 16).

Pisac će *Djetinjstvo* završiti još jednom smrću. Ovaj put to će biti kratak, usputan opis dostojanstvenog umiranja Natalije Savišne – majčine dadilje i guvernante, ključarice imanja. Njena prava dobrota, poštenje i hrabrost još će više doći do izražaja njenom skromnom i jednostavnom smrću. Smisao njenoga života ni svemoguća smrt nije mogla pokolebati – ostavljala je ovaj svijet bez straha i kajanja, znajući da je živjela pošteno i u istinskoj ljubavi požrtvovnosti prema svojim bližnjima. Mladi pisac tada idealistički zaključuje kako je to jedini pravi način života i jedina utjeha od smrti: „Ona je izvršila najbolje i najveće djelo u ovome životu – umrla je bez žaljenja i straha“ (ibid.: 104).

4.2. *Sevastopolj u maju*

Mladost za Tolstoja predstavlja početak iscrpnih i teških unutarnjih previranja. Naime, u njemu je oduvijek postojala neutaživa potreba za analizom i shvaćanjem stvari, ali tek odlaskom iz Jasne Poljane pisac dobiva slobodu odaslati se u moralna traganja van tradicionalnog pravoslavlja. U pismu tetki Aleksandri Andrejevnoj Tolstoj od 3. svibnja 1859. to će opisati ovako:

> Kao dijete vjerovao sam strasno i s osjećajnošću, ne razmišljajući. Od svoje četrnaeste godine počeo sam da razmišljam o životu; a pošto se vjera nije slagala s mojim teorijama, smatrao sam za pohvalno djelo ako je uništim... Sve mi je bilo jasno, logično, dobro raspoređeno po pregradama, a za vjeru nije se našlo nijedno mjesto... Poslije, došlo je vrijeme kada za mene život nije imao nikakve tajne, ali kada je počeo da gubi svaki smisao. U to vrijeme — bilo je to na Kavkazu — bio sam usamljen i nesretan (Rolland 2015: 20)

Godine studiranja i službe na Kavkazu predstavljaju za Tolstoja mučnu duhovnu potragu – neće samo proučiti, već i iskušati svaku njemu dostupnu filozofiju i religiju; jedan tjedan tjelesno će se mučiti iz stoičkih uvjerenja, a već sljedeći bludničiti kao pravi epikurejac; nekoliko mjeseci fanatički će proučavati budistički pogled na reinkarnaciju, da bi zatim pao u potpuni nihilizam. U istom pismu napisat će: „Bilo je to vrijeme mučeništva i blaženstva. Nikada, ni prije a ni poslije, nisam dostigao tu visinu misli, nisam mogao da sagledam u takve dubine kao tijekom te dvije godine. Sve ono do čega sam tada došao ostat će mi zauvijek kao moje ubjeđenje“ (ibid.: 20). Na kraju svih svojih traganja našao se ponovno na samom početku. Otkrio je da je, proučivši sve svjetonazore, došao do misli koja je, ironično, bila jako bliska onoj kršćanskoj. Već tada se u njegovom duhu začela misao o stvaranju nove religije –

novog kršćanstva oslobođenog dogmi i misterija. U divljem, prirodnom okruženju Kavkaza, „u kome se tako čudno i tako pjesnički sjedinjuju dvije najsuprotnije stvari – rat i sloboda“ (Šer 1963: 22), pisac će razviti još jednu karakteristiku svog budućeg stvaralaštva – beskrajnu i neraskidivu povezanost s prirodom.

Nakon tri godine provedene u vojnoj službi, 1854. Tolstoj traži premještaj u Sevastopolj, grad koji je tada predstavljao ključnu točku u Krimskom ratu. Tamo će proživjeti opsadu dugu jedanaest mjeseci i napisati svoje *Sevastopoljske pripovijesti*, trilogiju snažnog dokumentarnog karaktera. Glavni motiv djela je veličanje ruskog puka, kojega pisac, prema sposobnostima, snalažljivosti i odvažnosti uspoređuje s grčkim junacima. Njima ironično suprotstavlja profile raznoraznih oficira i plemića, koje bez ustezanja prikazuje kao licemjerne vojne profitere koji preuzimaju sve zasluge zapravo postignute hrabrošću i krvlju junačkog ruskog naroda. Izruguje se njihovoj iskrivljenoj uporabi francuskog jezika, nadutom držanju, strateškom socijalnom ulizivanju, pretjeranoj uporabi riječi aristokrat koja je tada bila jako popularna, preuveličavanju vlastitih herojskih podviga i amaterskom korištenju vojne terminologije. Njihovo „junaštvo“ očitava se u praznovjerjima za koja vjeruju da će ih koštati glave (ili spasiti), kukavičkim unutarnjim monolozima kada se spremaju na stražu ili tek prijeći bojištem na kojima tisuće drugih mladića mjesecima žive i ginu. Čitavo licemjerje situacije ocrtava se u satiričnoj sceni u kojoj dva kneza oficira – Kalugin i Galjcin nervozno osluškuju bitku iz udobnosti aristokratskog stana, a kulminira nešto kasnije, kada Galjcin, presrevši izranjavane ruske vojnike koji su se vraćali s bojišta, stane ih kritizirati što su predali opkop i što napuštaju bitku.

Za razliku od *Djetinjstva* u kojemu pisac opisuje intiman i bolan doživljaj smrti bliske osobe, u *Pripovijestima* upoznajemo nešto hladnijeg pripovjedača, a smrt zadobiva jednu novu, socijalno-kritičku dimenziju. Tolstoj, kako i sam navodi, odbija zauzeti stranu, te kaže da je glavni junak njegovih priča nitko drugi do sama istina. Tako, na primjer, iako već vojno lice, pisac javno verbalizira svu banalnost ratovanja: „A pitanje koje nisu riješili diplomati, rješava se još manje barutom i krvlju“ (Tolstoj 1976b: 111) ili: „Jedno od dvoga: ili je rat ludost, ili ljudi, ako čine tu ludost, nisu nipošto razumna bića kako se, zbog nečega, obično misli“ (ibid.: 112). I smrt postaje banalnost u gabaritima rata. Pisac svakodnevno svjedoči tisućama sudbina, tisućama ubojstava i tisućama umiranja. Tijela što su nekada vrvjela životom leže jednako „neprirodno spokojno“ poput tijela njegove majke na smrtnoj postelji. Ali, u ovim smrtima nema ničega uzvišenog, ničega svečanog, ničega što bi se moglo nazvati sudbinom i čime bi se sva sumanutost smrti mogla opravdati: „Stotine svježe

okrvavljenih ljudskih tjelesa, koja su još prije dva sata bila puna raznovrsnih uzvišenih i sitnih nada i želja, ležali su ukočenih udova na rosnoj cvjetnoj dolini [...]“ (ibid.: 145).

Dominantan osjećaj koji vlada na bojištima i kojega je pisac uspio iz prve ruke prenijeti je neprestano stanje užasnog straha. Kao da se ljudska psiha, suočena s vlastitom krhkošću u dugoročnoj, grčevitoj strepnji od smrti, sakaćenja i bolesti, od iznemoglosti vrati na svoj najprimitivniji oblik, i izvuče iz čovjeka onaj potisnuti, animalni instinkt za preživljavanjem i okrutnošću. U opisu bitke ćemo pronaći jedan popularan književni postupak u književnosti 19. stoljeća: motiv struje svijesti umirućega čovjeka. Radi se, naravno, o sceni umiranja Praskuhina. Pisac posvećuje čitave dvije stranice unutarnjem monologu nesretnika dok gleda bombu kako pada do njega i šišti u travi, a zatim preko cijele jedne stranice prenosi trenutak spoznaje o tome da je bomba pukla i pogodila ga. Čitatelj tek iz posljednje rečenice saznaje da se to sve, u stvarnosti, odvilo u djeliću sekunde, te da je Praskuhin zapravo ostao „ubijen na mjestu krhotinom posred grudi“ (ibid.: 142).

U ovom djelu smrt je književno motivirana – ona dolazi kao posljednji sud, i razgolićuje pravi karakter čovjeka, koji je, kada je u pitanju vlastito preživljavanje, ravan ranjenoj životinji. Tako će se Praskuhin prvo zlurado ponadati da će granata ubiti samo Mihajlova, kapetana kojemu duguje neki novac, a zatim o tome kako će se junački predstavljati pred suborcima preživi li baš on eksploziju. Pripovjedač ga ne osuđuje, a i čitatelj ga, u svoj njegovoj sebičnosti doživljava tek iskrenim i u neku ruku sebi bliskim; pogotovo u trenutku kada se granata rasprsne i ubija ga, te svjedočimo njegovoj bijednoj smrti u kaljuži, pod nogama drugih vojnika. Nakon bitke preživjeli oficiri hine tugu, u sebi likujući što su preživjeli, prebrajajući ordenje koje će im ona donijeti i slaveći što im nitko blizak nije umro. Ti su već zaboravili na sinoć poginule suborce „koje će za mjesec dana isto tako zaboraviti očevi, matere, žene i djeca, ako su ih imali, ili ako ih već nisu zaboravili i prije“ (ibid.: 148). Kontrast smrti, besmislu i ljudskoj prolaznosti daje statičnost veličanstvene, vječne prirode, utjelovljene u prizoru svitanja nad napaćenim tlom Sevastopolja. Ni milijuni smrti, ni sva patnja ovoga svijeta neće zaustaviti zemlju od okretanja, ni spriječiti „moćno i divno“ sunce da ravnodušno izađe, kao i bilo koji drugi dan.

Pripovjedač, ipak, nije uspio ostati tek suzdržani promatrač. Pri samom kraju pripovijesti pred nama će uskrsnuti pravi Tolstoj-moralist kako bi još jednom istaknuo besmisao ratovanja i dvoličnost svih ljudi koji ubijaju hvatajući se za ikone svetaca u džepu. Rat opisuje kao nešto što je ljudskoj naravi sasvim strano i neprirodno, a agresiju kao produkt

društva koje tabuizira osjećaj straha i udaljuje nas od „dobre i lijepe“ suštine s kakvom se rađamo:

> A ti ljudi – kršćani, koji ispovijedaju isti veliki zakon ljubavi i odricanja, neće – gledajući ono što su uradili – pasti pokajnički na koljena pred onim koji je – pošto im je dao život – usadio u dušu svakoga, zajedno sa strahom pred smrću, ljubav za dobro i lijepo, neće se zagrliti u suzama radosti i sreće kao braća. Ne! Bijele krpe su uklonjene – i opet fijuče oružje što zadaje smrt i patnje, iznovice se prolijeva poštena i nevina krv i čuje stenjanje i proklinjanje (ibid.: 151).

Nakon tako oštre osude, Tolstoj pomalo proturječno zaključuje: „Gdje se ispoljilo dobro koje treba izbjegavati? Gdje se ispoljilo zlo koje treba slijediti u toj pripovijesti? Tko je zlikovac, a tko junak njezin? Svi su dobri i svi zli“ (ibid.: 152).

Koliko god kritizirao licemjerne plemiće na visokim vojnim položajima, pripovjedač ne može pobjeći od toga da je on, ustvari, jedan od njih. Možda mu upravo to, što u sebi samome zapaža svu dubinu straha i oholosti koje se kriju ispod herojskog držanja jednog oficira, daje na pravo da kritizira najbliže suborce. Isto toliko mu ta njegova pozicija omogućuje da i opravda te kukavičke osjećaje, da ih racionalizira i oprosti, kako njima, tako i samome sebi.

4.3. *Tri smrti*

Ova kratka novela slojevitog i zanimljivog filozofskog sadržaja napisana je 1859. godine, te jako sažeto i jasno oslikava hijerarhiju vrijednosti prema Tolstoju. Prvo upoznajemo lik bolesne gospođe koja umire od sušice i putuje u nadi da će je liječenje u inozemstvu spasiti. Ona prikazuje ljudsko biće koje suočeno sa smrću potpuno gubi ikakvo dostojanstvo i prepoznaje svoj život kao lažan splet odnosa, osjećaja i vrijednosti. Veoma je ogorčena prema svima, ne mari više ni za djecu, krivi muža za svoje stanje, osjeća da je teret okolini, te da se svi oko nje nešto ustežu i pretvaraju. O smrti se tu ne govori, ta riječ gospođi zapinje u grlu, o njoj muž i liječnik šapuću kao o strogoj tajni.

Druga osoba koju srećemo na samrti je bolesni kočijaš. Tu se ambijent u potpunosti mijenja, nismo više u bogataškoj kočiji, ni u gospodskim salonima, nalazimo se za kulisama, u ustajaloj kočijaškoj odaji. Iako zrak zaudara, stječemo dojam da je tu atmosfera ipak zdravija nego li ispred, u kočiji. Iako nisu obitelj, krčmarica i gosti prenoćišta dobro poznaju kočijaša koji već mjesecima boluje u zajedničkoj prostoriji. U njihovom odnosu nema ničega

lažnoga, krčmarica pokazuje netrpeljivost prema gostu koji ništa ne pridonosi, već joj predstavlja teret, ali isto tako i neobičnu nježnost i brigu prema tom istom bolnom ljudskom biću. O smrti se govori bez lažnog ustezanja – mladi kočijaš bolesnika bez trunke ustručavanja moli da mu preda čizme, pošto njemu očito neće više biti potrebne. U tim riječima nema zlobe, niti u bolesnikovoj reakciji ima uvrijeđenosti. On je itekako svjestan svojega stanja, te mladiću predaje par cipela za obećanje da će mu ovaj postaviti nadgrobnu ploču nakon smrti. Stari kočijaš sutradan umire, a njegova smrt postaje tek anegdota o vidovitosti krčmarice koja je večer prije usnula bolesnog kočijaša i time dokazala svoju providnost.

Novo poglavlje započinje proljećem na bogataškom imanju. Starica s početka pripovijesti je na izdisaju. Slijedi još jedan ironičan opis toga kako je obitelj priprema na smrt – dolazi joj svećenik i daje posljednju pomast. Bolesnica je do zadnjeg trena ljutita, ojađena i nadurena na muža. Djecu ne može vidjeti jer bi je to uzrujalo. Nakon smrti ona poprima „ozbiljan, miran i veličanstven“ izgled. Pisac umeće zanimljiv citat iz psaltira i završava poglavlje retoričkim pitanjem: „Ali, da li je bar sada shvaćala te velike riječi? […] Odvratiš lice svoje – žaloste se – glasio je psaltir – uzmeš im duh – umiru i u prah se svoj preobraćaju. Pošalješ duh svoj – postaju, i obnavljaju lice zemlji, slava Gospodu vavijek“ (Tolstoj 1986: 83). Ta tri retka diskretno utjelovljuju Tolstojevu poruku društvu i istodobnu njegovu kritiku. Čovjek je postao toliko nezahvalan prema svome stvoritelju i prema svemu što ga okružuje. Za njega je sve tragedija – život mu je patnja, a smrt kazna. Kao da su zaboravili da su tu kako bi „obnavljali lice zemlji“ a ne ga uništavali u pokušaju da upotpune svoju jalovu egzistenciju.

Posljednje poglavlje prikazat će i posljednji prekinuti život. Pripovjedač opisuje dva sasvim različita groba – raskošni grob gospođe na kojemu se već uzdiže kamena kapelica, te grob starog kočijaša koji još stoji prazan. Prošao je koji mjesec od njegove smrti, već je i zatoplilo, te mladi kočijaš Serjoga kreće u šumu kako bi ispunio obećanje, sasjekao deblo i izradio pokojniku nadgrobni križ kako je i obećao, u zamjenu za čizme. Ni ne slutimo da će posljednja žrtva, koja mrtva veličanstveno, gotovo svečano, pada na pod, biti upravo to drvo koje je, kao i milijuni drugih biljaka i životinja život dalo za ispunjenje neiscrpnih, sebičnih ljudskih htijenja. U smrti stabla nema ničega jadnog, tragičnog ni ponižavajućega. Priroda umiranje shvaća kao dio života i neumorno nastavlja svoj tok stvaranja, obnavljanja i ponovnog umiranja. Čitava novela ukazuje na prirodnost te cikličnosti, te dobiva na dinamici u kontrastu motiva život – smrt, sluškinja u naponu snage – ispijena gospodarica, igra djece u

hodniku – posmrtna postelja u sobi, zima – proljeće, mladi kočijaš na početku svoje službe – stari kočijaš na kraju itd. Sam naslov igra ulogu u percepciji djela i nagovještava njegovu glavnu misao. Od prve stranice čitatelj očekuje da će svjedočiti trima smrtima, što u njemu stvara napetost; nakon prve smrti slijedi druga koja je već predvidljiva iz toka pripovijesti i čitatelj već nestrpljivo nagađa tko će biti posljednja žrtva. Upravo tu prepoznajemo još jednu karakteristiku Tolstojeva stila. Dolazi do efekta iznenađenja ili očuđenja, kako će taj postupak nazvati formalist V. Šklovski – umjetnik treba izazvati pažnju, šokirati umjetničkom formom.[2]

Posljednje umiranje se odvija u zadnjim redcima djela, i ne radi se o ljudskom biću, već o stablu. Postignuti efekt iznenađenja još će više podcrtati posljednju misao ove novele: koliko čovjek žrtava zapravo usputno stvara ni ne osvrćući se i koliko je (ne)ljudskih života već prekinuo kako bi zadovoljio neke vlastite potrebe? U srži te misli je Tolstojev otpor prema civilizaciji, koji se temelji na Rousseauova ideja o tome da se čovjek rađa savršen i čist, kao dio prirode, te da ga društvo u svom svojem lažnom napretku zapravo udaljuje od njegove savršene biti.

4.4. *Smrt Ivana Iljiča*

Nakon duge i ispunjene mladosti, Tolstoj se u svojoj 34. godini ženi za 16 godina mlađu aristokratkinju Sofiju Bers. Većina biografija tada piše o tom vremenu kao o periodu mira, lova, pisanja u kojemu pisac stvara svoja najopsežnija i poznatija djela. To će za njega biti jako plodno doba, u kojemu će se ostvariti na svim životnim poljima. No je li sve kako se čini na površini?

Piščevi dnevnici te zapisi njegove žene i djece govore drugačije. Oni svjedoče o čestim napadajima panike i anksioznosti, stanjima nebuloze i izljevima razdražljivosti. Tolstoj vidi neizbježnu smrt svuda oko sebe. Ona ne štedi ni njegove tetke, ni njegovu braću ni njegovu djecu: „Zašto se sudbina obara na nj? Imao je dojam da se bori protiv neke inteligentne, snažne i osvetljive životinje koja je bila obučavana da ga grize“ (Troyat 1978: 356). Ma koliko se on opirao, smrt je odnosila, ma koliko stvarao, ona je proždirala, ma koliko se trudio ostati mlad, neupitno i konstantno je starío. U jednom trenutku Tolstoj je dao ukloniti

[2] Očuđenje (rus. *ostranenie*, ili *ostrannenie*, od *stranno*, čudno) predstavlja postupak umjetničkog prikazivanja koji raskida s automatizmom percepcije, tj. s automatskim prepoznavanjem stvari omogućujući njihovo novo viđenje. Efekt očuđenja postiže se pomoću novog – „čudnog“ – pogleda na poznate stvari i pojave, kao da su prvi put viđene (Skorovodnikov 2019: 203-205).

konopac iz svoje sobe i prestao ići u lov kako ne bi došao u napast da okonča tu paranoičnu neizvjesnost i sam si oduzme život. Sve se više udaljavao od crkve, sve više prezirao društvo, sve se više bavio teorijom života nego što se posvećivao njegovoj praksi. Neobična dvojnost njegova karaktera sada se još više nazirala: osoba opsjednuta održavanjem savršene životne forme, koja ne puši, ne jede meso, vježba i uživa u prirodi, tjelesnom radu i zadovoljstvima obitava u istom tijelu sa suicidalnim paranoikom umornim od života i tijela, koji zazire od žena i prezire svaki oblik putenosti. S vremenom se činilo kao da sjajna ljuštura njegova života sve više i više puca. Konačni prijelom se dogodio 1880. godine, godine koju pisac naziva godinom svog novog rođenja. Prema vlastitom mišljenju tada shvaća da je odgovor bio pred njim sve vrijeme:

> Uprijeh svoj pogled prema golemoj masi jednostavnih, neukih i siromašnih ljudi, te vidjeh sasvim nešto drugo. Ti su ljudi sa spokojnom rezignacijom primali bijedu, glad, loš postupak, bolest, patnju i smrt. Čak su neki, u najtežim okolnostima, imali sretan pogled. U svakom slučaju bili su rijetki oni koji su pomišljali na to da se objese. (ibid.: 383)

Cjeloživotno intelektualno i moralno hodočašće za Tolstoja donekle završava te 1880. godine. Tada će se njegova misao konačno iskristalizirati, te će svemu onome što je nekoć tek naslućivao napokon znati nadjenuti ime: onaj Bog kojega je nekoć tražio, sada će se zvati Dobro, te predstavljati vječni i najviši cilj ljudskog života; a novu religiju utemeljit će na spoznaji o bratstvu svih ljudi i nazvati je istinskim kršćanstvom. Ostavlja naziv „kršćanstvo“, jer, ma koliko se bio udaljio od crkve kao institucije, i dalje zadržava osnovne kršćanske ideje, a Isusa smatra prorokom koji je prvi uspio razbiti lanac nasilja i ukazati na jedino sredstvo širenja dobra – pasivni otpor nasilju. Samo oprostom i ljubavlju možemo stati na kraj svom zlu, svoj agresiji, a time i svoj boli na ovome svijetu. Novim duhovnim rođenjem radikalno se mijenjaju i piščeva shvaćanja uloge i mjesta države. Civilizacija je to što je čovjeka dobrog po rođenju iskvarilo i udaljilo od sebe, a država je njen direktan produkt i glavno tijelo. Time i političke i religiozne institucije za Tolstoja predstavljaju rezultat i mehanizam nasilja, nepravde i razdora (ibid.: 400-402).

Posljednje godine života pisac će posvetiti humanitarnom i društvenom radu, pisat će filozofske i društveno motivirane članke kakve se nitko drugi tada nije usuđivao, sudjelovat će u popisima stanovništva, te zalaziti u najsiromašnije slojeve društva (ibid.: 424). Sve se to, naravno, ne sviđa Crkvi, koja ga 1901. godine izopćava, a ni caru, na čijemu su udaru redovito bila piščeva djela i postupci (ibid.: 561). U svojoj starosti Tolstoj uživa ogroman

ugled u svijetu i državi, a njegovo učenje gotovo da ima težinu svetog teksta. Jasnu Poljanu neprestano salijeću brojni obožavatelji, sljedbenici, hodočasnici. Suvorin, poznati tadašnji urednik časopisa „Novo vrijeme“ u svome dnevniku zapisuje: „Mi imamo dva cara: Nikolaja Drugoga i Lava Tolstoja. Koji je od njih jači? Nikolaj Drugi ne može Tolstoju ništa, ne može uzdrmati njegovo prijestolje, dok Tolstoj, bez svake sumnje, drma prijestoljem Nikolaja i njegove dinastije“ (Suvorin in Šer 1963: 68). Veliki humanitarac i zagovornik pojmova kao što su aktivna ljubav, pasivni otpor i sveopće bratstvo ipak nije uspio do kraja pomiriti sve svoje polarnosti. Najironičniji detalj u cijeloj priči je što taj pacifist svjetskoga glasa ni u vlastitom domu nije mogao uspostaviti mir: što je bio bliži svojim ideološkim uvjerenjima, to je bio dalji od žene i djece. Njihovi odnosi sve su se više pogoršavali. Ona je prezirala njegove pratitelje, njegovu dvoličnu moralnost i egocentričnost, a on je mrzio njezinu histeriju, potrebu za kontrolom i sklonost prema novcu. Pisac je to sve trpio do svoje 82. godine, da bi se 28. listopada te 1910. godine iskrao iz kuće i uputio na svoje posljednje hodočašće. U njemu su se tada ponovno razbuktale mladenačke emocije, uzburkale nevjerojatne ideje i snovi. Imao je velike planove za svoje posljednje dane, i gramzivo udisao svu novostečenu slobodu. Tko zna što bi nam još bio priredio, da ga u tome ironično nije zaustavila upala pluća. Njegovi zadnji dan na željezničkoj stanici Astapovo bili su prvi međunarodno popraćeni medijski događaj. Crkvenjaci su ga pokušavali natjerati da se posljednji put pokaje i vrati u okrilje Crkve, novinari su nastojali da uhvate barem obris njegove sijede brade, a Sofija Andrejevna vrebala je kroz prozor i molila da je puste mužu. Tolstoj je umro 7. studenog, a zadnjim izdahom zazvao je svoju jedinu svetinju i cilj koji mu je cijeloga života izmicao – istinu (Troyat 1978: 689).

Smrt Ivana Iljiča savršeno obuhvaća osnovne poglede na život i smrt „posljednjeg Tolstoja“. Radi se o intelektualnoj autopsiji umirućeg sudca Ivana Iljiča iz prve ruke, ali i kritičkom presjeku društva od njegove najmanje jedinke – pojedinca, preko obitelji, prijatelja, državnih institucija, pa sve do kolektiva u cijelosti. Fabula je bačena u drugi plan, glavna su prekretnica i jedini stvarni događaj u noveli (ozljeda i bolest Ivana Iljiča) banalizirani, a čitavo djelo odiše apsurdnim tonom. Kako bi podcrtao općenitost situacije i generalizirao radnju novele, pisac svome liku daje izrazito bezlično, generičko ime (Ivan Iljič), a u svoje djelo uvodi nas riječima: „Prošlost Ivana Iljiča bila je najjednostavnija i najobičnija, a i najužasnija“ (Tolstoj 1977: 153). Ivan je dio sistema, „suvišan član različitih suvišnih ustanova (ibid.: 153), koji jednom, nakon trivijalne ozljede, oboli od nekakve bolesti i umre. Radnja započinje u zgradi suda, gdje kolege sudci razglabaju o poslu. Usputno u razgovoru

iskrsne kako im je jedan kolega umro. Svi se vidno preneraze, da bi već u sljedećem trenutku stali kalkulirati što to točno kome donosi u karijeri. U dubini duše smrt drugoga u njima pobuđuje olakšanje, sebičnu zahvalnost na tome što su još živi, a razgovor se brže-bolje nastavlja u sasvim drugom smjeru. Jedina nemila pomisao u svoj toj priči je o tome kakve ih neugodne, usiljene obaveze očekuju na pogrebu i žalovanju. Slijedi ironičan opis izvještačenosti žalovanja. Svi likovi tek pomalo nezgrapno i nelagodno ispunjavaju zadane uloge i čekaju da se stvar svrši kako bi mogli nastaviti sa svojim životima. Sam pogled na mrtvaca je tegoban za žive. On im je opomena, opaska koju svi izbjegavaju pogledati u oči.

Objektivno je, pak, izgled Ivana Iljiča nakon smrti kontrastno lijep i spokojan u usporedbi s opisom živih likova:

> On se bio veoma promijenio, još je više omršavio otkako ga Petar Ivanovič nije vidio, ali je, kao u svih mrtvaca, njegovo lice bilo ljepše, i, što je glavno — značajnije nego što je bilo za života. Izraz njegova lica kazivao je da je ono što je trebalo učiniti učinjeno; i učinjeno kako valja (ibid.: 148).

Pripovjedač se sada vraća u prošlost, te opisuje sudbinu junaka. Ivan Iljič živio je čitav svoj život po pravilima: bio je ponos svoga oca, vrijedno je obavljao službu, podizao obitelj onako kako je trebalo i nikada nije preispitivao vrijednosti kojima je naučen. Bio je živi primjer čovjeka koji je bio „comme il faut“ – ideal čovjeka kojemu je mladi pisac nekoć bio težio. Iza naoko bezazlenog opisa života glavnog lika ironično je prikazano socijalno kovanje, društveno modeliranje pojedinca prema općeprihvaćenim pravilima, uvjetovano socijalno prihvaćenim ponašanjima koje okolina odobrava i onim drugima, kojima riskiramo biti odbijeni i izolirani od svojih najbližih: „Sve se vršilo čistim rukama, u čistim košuljama, s francuskim riječima i, što je glavno, u najvišem društvu, dakle, s odobrenjem ljudi na visokim položajima“ (ibid.: 155).

U djelu ima dosta autobiografskih elemenata i stavova tipičnih za „posljednjega Tolstoja“ razočaranoga u instituciju braka i suvremeno ustrojstvo života. Koncizni prikaz odnosa između supružnika jako podsjeća na suživot opisan u *Kreutzerovoj sonati*. U ovom djelu, pak, protagonist izlaz ne nalazi u ubojstvu, već se malo-pomalo povlači u svoju službu. Posao je jedina moguća alternativa i jedini izlaz koji odgovara i njemu i njegovoj ženi jer donosi veći ugled i više novca. Ovaj motiv djeluje autobiografski i jako podsjeća na prijašnji period Tolstojevog života – zrele godine – kada uz Sofijinu pomoć stvara najopširnije romane i ostvaruje se kroz rad. I junak te priče na neki način umire, i uskrsava u novog Tolstoja. I pisac i Ivan Iljič iste godine doživljavaju životnu krizu: „To je bilo u godini 1880. Ta godina bila je najteža u životu Ivana Iljiča“ (ibid.: 160). To kao da je prvo upozorenje, poziv na pravi

put. Jedan od dvojice će se tada još više okrenuti materijalnom životu, dok će drugi izabrati novi duhovni pravac.

Nakon životne prekretnice Ivana Iljiča, stvari su u materijalnom smislu krenule na bolje. Čitatelj nazire ironičnu kritiku malograđanštine u opisu uređivanja novoga stana i poroznost koja nagriza sve materijalne stečevine. Pomalo svo Ivanovo imanje zapravo počinje zaposjedati vlasnika, diktirati mu život i gospodariti njime. Na kraju će ga to materijalno na simboličan način i stajati života: naime, prilikom uređivanja stana Ivan Iljič pada i zadobiva fatalnu ozljedu. Nakon toga postaje sve odrješitiji, nesnosniji, nezadovoljniji, a u njemu raste nekakva neodređena, tupa bol. Kada napokon odluči posjetiti doktora, ovaj mu ne dade konkretnog odgovora, čak se i naljuti na dodatna neumjesna pitanja bolesnika. Propiše mu nekakav lijek, i pošalje na dodatne pretrage. Samo okolišanje, bezobzirnost i hladna odrješitost podsjete Ivana na to kako se i on sam odnosi prema klijentima u svome poslu. Ista lažna učtivost, ista netrpeljivost prema nekome tko postavi dodatno pitanje ili zahtjeva da se zaobiđe procedura. Nakon odlaska liječniku Ivan Iljič postaje opsjednut svojim tjelesnim stanjem, osluškuje bolest, osjeća smrt. Bol bi simbolički rasla pri svakoj svađi i razmirici, a umjesto da tu nelagodu prepozna kao indikator neravnoteže i zatrovanosti vlastitih osjećaja, on si daje još više prava na ljutnju, tugu i bijes, „govorio je da mu je potreban mir, a slijedio je sve što mu je narušavalo taj mir i pri svakom najmanjem narušavanju tog mira bi se ljutio“ (ibid.: 170).

Odnos njegove obitelji prema bolesti od početka je prezriv. Njegovo stanje za njih predstavlja dodatno opterećenje, jednu novu neprijatnost – ona remeti blještavu površinu njihova prelakiranog, ulaštenog života. Pa i nakon smrti, na pogrebu, udovica opisuje bolesnikove muke u posljednjim satima samo kroz prizmu vlastite sebičnosti: „Ah, užasno! Posljednje, ne minute, nego sate, on je neprestano jaukao. Tri dana i tri noći zaredom je vikao bez predaha. To je bilo nepodnošljivo. Ne mogu shvatiti kako sam ja to sve podnijela. Kroz troja vrata se čulo. Ah! šta sam ja sve podnijela!“ (ibid.: 150). Tek u čovjekovoj bolesti počinje se nazirati licemjerje svijeta – od obitelji, do prijatelja i kolega. Svi prema njemu ispoljavaju svojevrsno lažno sažaljenje, prikrivenu netrpeljivost i čekaju da se sve to svrši i život nastavi u svom svojem uobičajenom lažnom sjaju, lagodno, daleko od bolesti i smrti. Ivan Iljič to sve više naslućuje. U trenutku kada mu je potpora najpotrebnija, osjeća tek gađenje koje njegovo tjelesno raspadanje izaziva kod njegovih najbližih: „Oni povečeraju i raziđu se, a Ivan Iljič ostaje sam sa spoznajom o tome da je njegov život otrovan i da truje živote drugih i da taj otrov ne slabi, nego sve više prožima njegovo biće“ (ibid.: 173). Počinje nazirati svu lažnost, svu dvoličnost na kojoj je gradio čitav svoj prijašnji život. Pred smrt

psihički iznemogao i u strašnim bolovima jedva je sudjelovao u šaradi koju su njegovi ukućani izigravali i nazivali svakodnevnim životom – posjete, ručci, plitki razgovori i lažna smješkanja. Okolišanje i izbjegavanje njegovog pogleda.

> Osim laži ili poradi nje, mučnije od svega, bilo je za Ivana Iljiča to što ga nitko nije žalio kako bi on htio da ga žale: Ivan Iljič je u nekim trenucima, poslije dugih patnja, više od svega htio da ga, kao bolesno dijete, požali ma tko. Da ga pomiluje, poljubi, zaplače nad njim onako kako se miluju i tješe djeca. On je znao da je ugledan sudac, da mu brada počinje sijediti, i da je, prema tome, to nemoguće. Pa ipak, on je to htio (ibid.: 183).

Jedine dvije osobe za koje osjeća da ga iskreno razumiju su njegov sin, koji je još mladić i njegov sluga Gerasim. Posljednji predstavlja tipičnog tolstojevkog *moralnog junaka* - lik koji nije nužno glavni, ali je zato nosioc filozofske i moralne misli pisca, te diskretno utjelovljuje ideal piščeve nove religije (u *Djetinjstvu* je to Natalija Savišna, u *Ani Karenjinoj* to je lik Levina). Taj prostodušni „mužik" s tolikom iskrenom dobrodušnošću i bez prenemaganja pomaže Ivanu Iljiču, da odiše nečim gotovo nadzemaljskim, poput sveca ili anđela. On je jedini koji ima hrabrosti izreći, ali i jednostavno prihvatiti istinu o ozbiljnosti Ivanove bolesti, a isto tako i jedini koji živi potpuno iskreno, bez izmotavanja i iskonski sretno.

Bolest pomalo jača i istiskuje život iz umirućeg tijela. Svaki put kada bi Ivan samo pomislio da je bolje, bol se vraćala snažnija i nemilosrdnija nego prije. Junak uskoro shvaća da umire, ali nikako da prihvati vlastitu smrtnost:

> Onaj primjer silogizma što ga je učio u logici Kisewettera: „Gaj je — čovjek, ljudi su smrtni, prema tome je Gaj smrtan", činio mu se cijeloga njegovog života pravilan samo što se tiče Gaja, ali nikako što se tiče njega samoga. Ono je bio čovjek-Gaj, uopće čovjek, i to je bilo potpuno pravedno; ali on nije bio Gaj i nije bio uopće čovjek, nego je uvijek bio sasvim, sasvim osobito biće među svim drugim bićima [...] (ibid.: 177).

Misao o smrti, koja je, u stvari, bila oduvijek prisutna, naposljetku izroni iz podsvijesti i stane progoniti junaka priče. Ono što mu je čitavog života uspijevalo, sada više ne pomaže:

> I on nije mogao pojmiti i nastojao je odagnati tu misao kao lažnu, nepravilnu, bolesnu i potisnuti je drugim, pravilnim, zdravim mislima. Ali ta misao, ne samo kao misao, nego kao neka stvarnost, dolazila je opet i stajala pred njim. I on je, mjesto ove misli, jednu za drugom prizivao druge misli u nadi da će u njima naći potpore. Pokušavao je vratiti se negdašnjem toku misli koji mu je prije zaklanjao misao o smrti (ibid.: 178).

Uskoro smrt preraste misaonu formu, te se materijalizira, njegov strah postaje opipljiv, promatra ga iz uglova sobe, prilazi mu oči u oči. Ivan Iljič više ne može ostati sam od

strepnje, i ma koliko mu bila mrska vlastita bolna i lažna egzistencija i ona mu je draža od smrti, od nepoznatoga. Pogledavši sada natrag na svoj život, jedino što mu se činilo stvarnim bile su uspomene iz djetinjstva, a što se više udaljavao od njih prema sadašnjosti te slike su mu se činile bljeđe i mutnije, stranije i mrskije. Kao da je veći dio njegovog života u njegovom tijelu za njega živio netko drugi. Uskoro ga preplavi misao: „Što ako nisam živio onako kako je trebalo?“, i ma koliko on tu misao odbacivao, ona se vraćala sve jača i neupitnija. Sljedeća dva tjedna se još koprcao u boli, u ozlojeđenosti, u mržnji prema živućima. Izjedao ga je osjećaj usamljenosti, proklete, duboke usamljenosti u prenapučenom gradu, usred svojih najbližih, prijatelja i obitelji. Smrti se plašio, smrt je odbijao kao nepravednu kaznu za život koji je bjesomučno nastojao opravdati.

Čin smrti glavnog lika nosi elemente pučkih vjerovanja Rusije tog vremena kakve smo opisali u prvom poglavlju, a prema kojima smrt ne predstavlja konačnicu, već prijelaz. Prizor umiranja neodoljivo podsjeća na scenu rađanja: junak se opire, koprca, izvija, a sve dublje upada u crnu jamu bez kraja. Što je više prihvaćao misao o tome da je pogrešno živio, manje se bojao smrti, a jednom kada je taj strah u potpunosti iščezao, kada se uspio predati, smrt je i došla u obliku oprosta za sebe, za svoje bližnje, za svakog čovjeka koji krivo živi ne znajući bolje. Na dnu jame tada zasvijetli nešto, i umjesto smrti junaka dočeka svjetlost.

5. Zaključak

Ako ćemo o čovjeku kao o sklopu kontradiktornosti, onda je L.N. Tolstoj pravi primjer toga. Utjelovljenje konstantne borbe erosa i thanatosa; napredan čovjek snažnog stvaralačkog potencijala, duhovnjak i dobrotvor, a istovremeno i hladan, rigorozan otac i muž, krajnje nemilosrdan prema svakome tko bi mu se suprostavio. Lav Nikolajevič Tolstoj je imao rijetku sreću roditi se u onih 15 % stanovništva Rusije 19. stoljeća koji nisu bili radnici i seljaci, kojima je kvaliteta života bila visoka, a život udoban i lagodan (barem sa materijalne strane). Nasljedniku poznatog prezimena, velikog ugleda i raskošnog imanja, rijetko je što nedostajalo u životu. Ipak ga je vječito mučila jedna druga vrsta gladi, jedna duhovna praznina koja se najčešće javi kada su potrebe tijela ispunjene i čovjek ima luksuz živjeti prosječan život. Upravo ta nezasitnost će Tolstoja natjerati na put kroz sve životne krajnosti, a piščev konačni stav prema smrti postat će rezultat godina proučavanja mnoštva knjiga, te istraživanja raznih civilizacija, filozofija, religija i ideologija. Njegovo iskustvo, raznolikost njegova znanja i oštrina njegove iskrenosti dat će mu jedinstveni uvid u ljudsko stanje kojemu danas svi imamo priliku pristupiti putem njegovih djela.

Djetinjstvo vjerno prikazuje čovjekov prvi doticaj sa smrću. Desilo se to u djetinjstvu, mladosti ili starijoj dobi, prvi put kada osjetimo gubitak voljene osobe, osjećaj je jednak, bespomoćno djetinji i pomalo ogorčen. Iako je djelo napisano kao niz impresija, bez neke veće filozofske niti, i u prvom Tolstojevom djelu možemo primjetiti objektivnu kritičnost pisca koja lako prodire kroz ljudsku prijetvornost – pa čak i kada je riječ o vlastitoj i o onoj njegovih najbližih. Već tada u liku Natalije Savišne, nagovještavamo i idealizaciju *malog čovjeka* koji će kasnije zauzeti centralno mjesto u piščevoj filozofiji.

U sljedeća dva djela, *Sevastopolj u maju* i *Tri smrti,* emocionalna dimenzija gubitka je slabija, novele gube intimnu notu, te poprimaju oblik reportaža. Motiv smrti polagano počinje nadjevati Tolstojeva filozofska i politička stajališta, a djela postaju društveno motivirana. Mladi pripovjedač smrt sada pokušava intelektualno razlučiti, a njena pojava služi preispitivanju i utvrđivanju sustava pravde i životnih zakonitosti. Ponovno se javlja i jača ideja povratka iskonskom, jednostavnom, pri čemu priroda predstavlja najviši hram, a primitivnija bića zapravo imaju zdraviji sustav vrijednosti od onih koje moderna civilizacija propagira kao naprednima. Moralna hijerarhija u svijetu Tolstojeva djela je recipročna stanju stvari u vanjskom svijetu – što je osoba na višem društvenom položaju to je moralno zakržljalija i obrnuto.

Smt Ivana Iljiča je jedno od rijetkih književnih djela u posljednjem Tolstojevom periodu, u kojemu pisac piše pretežno filozoske, političke i religiozne članke. Ono kao da predstavlja praktični primjer tih jako teoretskih, gotovo apstraktnih eseja i nosi sve elemente religije koju je promovirao pisac (kritika licemjernoga društva, isticanje hladnokrvnosti državnog aparata i društvenih ustanova, inzistiranje na neprirodnosti institucije braka i zatrovanosti čovjeka materijalnim stvarima, zajedno s elementima iskonskog pravoslavlja ruskog puka, motivima pasivnog otpora, idejama apsolutnog oprosta i sveopćeg bratstva). Iako se radi o iznimno društveno angažiranom djelu, *Smrt Ivana Iljiča* istovremeno predstavlja i najosobnije i najranjivije od svih njegovih prijašnjih djela u prikazu smrti. Osjećaji usamljenosti, izdanosti, napuštenosti i nemoći bolno su stvarno prikazani, a glas Ivana Iljiča iznosi sve naše najdublje strahove vezane uz starenje, bolest i vlastitu smrtnost.

Tolstojev duh kao da je granica između nagona za stvaranjem i nagona za smrću, a njegova književnost kao da je iznjedrena u protudjelovanju tih dviju sila. Upravo kao takav, njegov opus predstavlja savršenu priliku za ispitivanje pretpostavke koju smo zadali u uvodu: jesu li fenomen književnosti i fenomen smrti međusobno povezani? Na temelju analize danih tekstova nameće se zaključak da je pisanje na različite načine piscu pomagalo u nošenju s vlastitom prolaznošću – književnost je služila tesanju, definiranju i širenju njegovih ideja, te psihološkom procesuiranju gubitaka, emocionalnih trauma i ožiljaka. Način na koji su čitatelji odobravali Tolstojeve najdublje misli, strahove i strepnje, pomagao je, barem privremeno, otkloniti hladnu egzistencijalnu usamljenost i neshvaćenost čovjeka kakvu pisac opisuje u *Smrti Ivana Iljiča.* Ova analiza dokazuje i to da čitanje navedenih djela postiže jednak učinak i s druge strane – kod publike. Nevjerojatan uspjeh kojega su sve četiri novele imale i nastavljaju ubirati, unatoč svojoj oskudnoj fabuli i degeneriranoj radnji, svjedoči o tome koliko je čitanje čovjeku potrebno u svrhu liječenja vlastite egzistencijalne tjeskobe.

6. Sažetak

Lav Nikolajevič Tolstoj kao jedan od najvećih pisaca realizma svojim djelom detaljno opisuje sve karakteristike ruskog društva devetnaestog stoljeća. Iz mnogobrojnih tradicija, vjerovanja, stavova i navika tadašnjeg stanovništva koje je pisac na taj način ovjekovječio, odlučili smo ovaj rad posvetiti pručavanju onih vezanih uz smrt i umiranje, te ih opisati usporedno i u svjetlu piščeva osobnog života, religijskih vjerovanja i filozofskih razmišljanja. Polazeći od ideje da je književnost jedan od mehanizama suočavanja sa smrću, kako kod pisca tako i kod čitatelja i uzevši da književnost odražava i svjesne i podsvjesne misaone procese čovjeka, pretpostavili smo da će sukladno tome piščev opus u različitim periodima njegova života oslikavati njegov stav prema smrti u tom periodu. Kao uzorak za analizu smo uzeli četiri kraće novele (*Djetinjstvo, Sevastopolj u maju, Tri smrti, Smrt Ivana Iljiča*) napisane na početku, pri sredini i pri kraju Tolstojeva stvaralaštva. Prvo smo povijesno i demografski opisali sliku ruskog društva u vrijeme piščeva života i smjestiti ga u socijalni kontekst tog vremena, a zatim predstavili njegov život u kratkim crtama i prešli na analize četiriju novela. Analiza je pokazala kako su neki elementi piščeva stila prisutni još od prvog njegovog djela i prati način na koji se oni postupno razvijaju i nadopunjuju novim spoznajama, kako bi u posljednjem djelu u potpunosti ocrtali finalni stav Tolstoja i njegove religije prema smrti.

Ključne riječi: Tolstoj, smrt, novela, filozofija, proza, religija

Л. Н. Толстой: отображение смерти (проиллюстрировано примерами из рассказов «Детство», «Севастополь в мае», «Три смерти», «Смерть Ивана Ильича»)

Резюме

Лев Николаевич Толстой, один из величайших представителей европейского реализма, дал подробную характеристику российского общества в XIX веке. Из всех традиций, взглядов, убеждений и привычек людей, которые Толстой описал в своих книгах и, таким образом, увековечил, мы решили посвятить эту работу рассмотрению тех культурных элементов, которые связаны со смертью и умиранием, и проанализировать их параллельно с биографией писателя и в свете его личной жизни, его религиозных убеждений и философских взглядов. Исходя из того, что литература является одним из психологических механизмов преодоления страха смерти, как у писателя, так и у самого читателя, и полагая, что литература отражает как сознательные, так и подсознательные мыслительные процессы у людей, мы предположили, что литературное творчество Толстого будет точно отражать его отношение к смерти в каждой точке его жизни. В качестве исследуемого материала для анализа мы выбрали четыре коротких рассказа («Детство», «Севастополь в мае», «Три смерти», «Смерть Ивана Ильича»), которые были написаны в начале, середине и в конце литературного творчества Толстого. Сначала мы описали историческую и демографическую ситуации в российском обществе в период жизни писателя и определили место Толстого в социальном контексте эпохи. Затем мы представили краткую биографию жизни автора и сделали анализ четырех рассказов. Анализ показал, что некоторые черты литературного стиля присутствовали у писателя с самого начала его карьеры, и проследил, как эти компоненты развивались и соединялись с новыми элементами в течение многих лет, чтобы вместе составить окончательное отношение писателя к смерти в последний период его жизни.

Ключевые слова: Толстой, смерть, рассказ, философия, проза, религия

L. N. Tolstoy: depiction of death (illustrated on the example of short stories *Childhood, Sevastopol in May, Three Deaths, The Death of Ivan Ilyich)*

Summary

As one of the biggest names of european realism, Lev Nikolayevich Tolstoy has thoroughly described every characteristic of the Russian society in the nineteenth century. Out of many traditions, attitudes, beliefs and habits of people which the writers work has documented and thus immortalized, we have decided to dedicate this work to research of those cultural elements which are connected to death and dying, and to describe them parallelly and in light of writers personal life, religious beliefs and philosophical views. Starting from the assumption that the literature is one of the psychological mechanisms of dealing with death and dying, both of the writer and the reader himself, and considering that the literature reflects both conscious and subconscious thought processes in men, we hypothesized that Tolstoy's body of work would precisely demonstrate his attitudes towards death at each point of his life. As a sample for this analysis we have chosen four shorter novels (*Childhood*, *Sevastopol in May*, *Three Deaths*, *The Death of Ivan Ilyich*) which were written at the beginning, in the middle and at the end of Tolstoy's literal work. First, we have described the historical and the demographic situation of the Russian society in the time of writers life, and we have defined Tolstoy's place in the social context of the era. Then we have presented a short biography of author's life and went on with the analysis of the four short stories. The analysis has shown that some of the elements of the writer's style were present from the very beginning of his writing, and it traces the way these elements develop and combine with new ones over the years in order to compose the writer's final attitude towards death in the last period of life.

Keywords: Tolstoy, death, short story, philosophy, prose, religion

7. Bibliografija

Izvori

TOLSTOJ, L.N. 1976. *Djetinjstvo, dječaštvo, mladost,* prev. Malik Mulić, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb.

TOLSTOJ, L.N. 1976. *Kozaci*, prev. Stjepan Kranjčević, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb.

TOLSTOJ, L.N. 1986. *Tri smrti i druge pripovetke*, prev. Dušan Stojiljkovic, Rad, Beograd.

TOLSTOJ, L.N. 1977. *Obiteljska sreća*, prev. Vladimir Babić, Vaso Bogdanov, Zlatko Crnković, Ivan Kušan, Malik Mulić i Roman Šovary, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb.

TOLSTOJ, L.N. 2018. *Smert' Ivana Il'iča*, Vremja, Moskva.

TOLSTOJ, L.N. 2019. *Detstvo. Otročestvo. Junost'.* Èksmo, Moskva.

Literatura

ARP, A. 2015. *Franc Kafka i Emil Sioran o knjigama*, „A . A . A. Internet časopis posvećen umetnosti“, dostupno na: https://anaarpart.com/2015/01/11/o-knjigama-franc-kafka-i-emil-sioran/ (posljednja posjeta: 23.3.2019.).

BERDICA, J. 2010. *Kroz filozofiju do smisla života: slučaj Tolstoj*, „Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti“, Vol. 65. No. 3, str. 295–311.

BLUM, A., TROITSKAYA, I. 1997. *Mortality in Russia During the 18th and 19th Centuries: Local Assessments Based on the Revizii*, „Population: An English Selection“, Vol. 9, Institut National d'Etudes Démographiques, Pariz, str. 123-146.

DANILOVA, E. G. 2016. *Tema odinočestva v povesti L.N.Tolstogo Smert' Ivana Il'iča,* I Meždunarodnaja zaočnaja naučno-praktičeskaja konferencija „Naučnyj forum: filologija, iskusstvovedenije i kul'turologija“, Moskva.

FLAKER, A. 1965. *Ruski klasici XIX stoljeća*, Izdavačko poduzeće Školska knjiga, Zagreb.

GLADYŠEV, A.K. 2012. *Èstetika i fiziologija smerti v rasskaze L.N. Tolstogo Tri smerti*, „Filologičeskij klass“ br 27. Jekaterinburg, str. 51–55.

GLADYŠEV, A.K. 2013. *Interpretacija motiva smerti v povesti L.N. Tolstogo „Smert' Ivana Il'iča“,* „Ural'skij Filologičeskij Vestnik“ no 5. str 53–63.

GORSHKOV, B. B. 2013. *A life under Russian Serfdom*, „Central European University Press“, uvod (1-19 str) dostupno na: https://books.openedition.org/ceup/506 (23.3.2019.).

JUREVA, L.R. 2017. *Formirovanie soznanija geroja v povesti L. Tolstogo „Detstvo“,* „Filologičeskie nauki. Voprosy teorii i praktiki“: Gramota Br. 7.1. (44-48 str.) dostupno na: http://www.gramota.net/materials/2/2017/7-1/9.html (21.5.2019.).

KHWAJA, B. 2017. *Health Reform in Revolutionary Russia*, „SHA, Socialist Health Association“, dostupno na: https://www.sochealth.co.uk/2017/05/26/health-reform-revolutionary-russia/#comment-211543 (23.3.2019.).

KIRALY G. 1981. *Dostoevskij i Tolstoj: problemy narrativnoj prozy XIX veka*, „Revue des études slaves“, tom 53, Pariz, str. 575-580.

KNAPP L. 1999. *„Tue-la! Tue-le!“: Death sentences, Words, and Inner monologue in Tolstoy's Anna Karenina and „Three more deaths“*, „Tolstoy studies journal“, vol. XI, University of California, Barkeley.

LVOV, V. 2011. *Ostranenie v proze i publicistike*, „Žurnalistika i kul'tura russkoj reči“, Moskva.

MASARYK, T.G. 1955. *The spirit of Russia; studies in history, literature and philosophy*, prev. Eden Paul, Cedar Paul, G. Allen & Unwin; London, The Macmillan Company, New York.

MASOLOVA, E. A. 2016. *Stanovljenie èpičeskogo v sevastopoljskih rasskazah L.N. Tolstogo*, „Učenye zapiski Kazanskogo universiteta. Serija gumanitarnie nauki“, Novosibirsk, str. 133-145.

MERRIDALE, C. 2001. *Night of stone,* Penguin books, New York.

MIRONOV, B. N. 1998. *The Price of Expansion: The Nationality Problem in Russia of the Eighteenth-Early Twentieth Centuries*, „Slavic-Eurasian Research Center“, dostupno na: http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/97summer/mironov.html (23.3.2019.).

MOON, David. 1996. *Estimating the Peasant Population of Late Imperial Russia from the 1897 Census: A Research Note.* „Europe-Asia Studies“, vol. 48, no. 1, Glasgow, str. 141.

DENNISON, T., NAFZIGER, S. 2007. *Micro-Perspectives on 19th-century Russian Living Standards*, No 2007-07, Department of Economics Working Papers, Williams College, Williamstown.

RANSEL, D. L. 1990. *Mothering, Medicine, and. Infant Mortality in Russia: Some Comparisons*, „Kennan Institute Occasional Papers“, dostupno na: https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/op236_mothering_medicine_ransel_1990.pdf (23.3.2019.).

ROLLAND, R. 2015. *Tolstoj*, prev. Božidar Kovačević, Izdavačka kuća Evoluta, Beograd.

SAN FILIPPO, D. 2006. *Historical Perspectives on Attitudes concerning Death and Dying*, „National Louis University faculty publications“, dostupno na: https://digitalcommons.nl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1028&context=faculty_publications (23.03.2019.).

SKELTON, J. 2003. *Death and dying in literature*, „Advances in Psychiatric Treatment“ , vol. 9, dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/240289690_Death_and_dying_in_literature (23.3.2019.).

SKOROVODNIKOV, A. P. 2019. „Ostranenie“, *Ènciklopedičeskij slovar'-spravočnik*, Flinta, Moskva, str. 203-205.

SUVORIN, A.S., RAYFIELD D. 1999. *Dnevnik Alekseja Suvorina*, London The Garnett Press Moskva, London.

ŠER, N. 1963. *Lav Tolstoj i Ivan Turgenjev*, prev. Vlajko Palavestra, Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša“, Sarajevo.

ŠKLOVSKIJ, V. 1953. *Zametki o proze russkih klasikov*, Sovetskij pisatel', Moskva.

TROYAT, H. 1978. *Tolstoj*, prev. Vinko Tecilazić, Izdavačko knjižarsko poduzeće Naprijed, Zagreb.

VIDMAR, J. 1963. *Literarni eseji*, Izdavačka kuća Svjetlost, Sarajevo.